



В. АНТОНОВИЧ.

Коротка історія Козаччини.

З ілюстраціями і картою України.

Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.

ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА В КОЛОМІЇ.

Найдешевшим і найкористнійшим
є одна книжка (томик)

❖ „Загальної бібліотеки“ ❖

Кожний є в стані за малі гроші набувати собі ці прехороші томики і в сей спосіб покласти основу все вартісної домашньої бібліотеки.

В „Загальній бібліотеці“

друкують ся найзнаменитші твори найліпших і найкрас. писателів всіх націй. Значнійший обєм, великий друк, отже для кожного ока виразний і здоровий, добрий папір формату великої вісімки суть додатними сторонами видавництва.

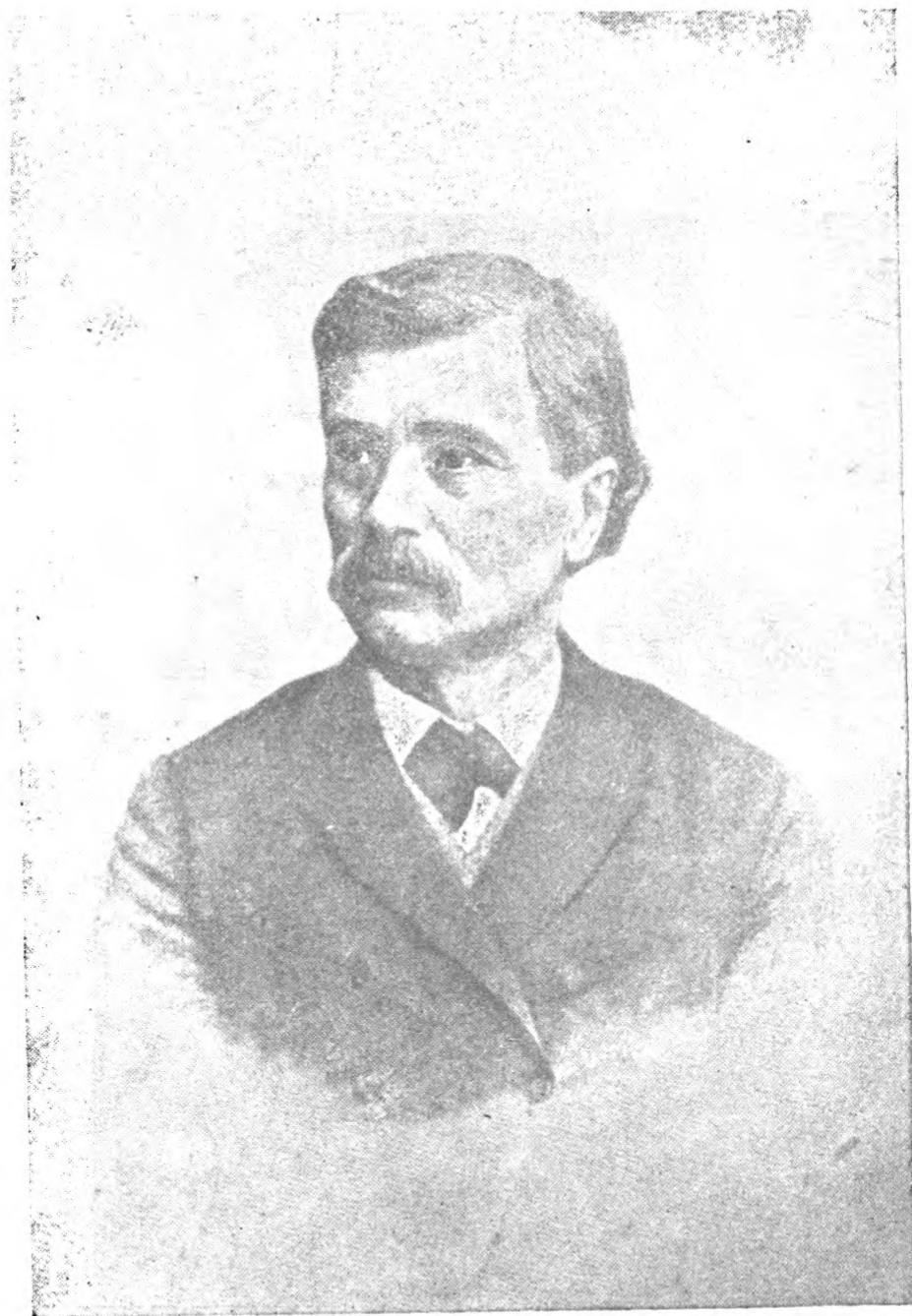
Деяки книжки



суть ілюстровані



і з вартісними літературними замітками,
обясненнями і вступом.



В. Антонович

Antonovich, Vladimir Bonifat'evich.

ПРОФ. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.

Волод. В.
13/III 23р
Гура
історія Козаччини
**Коротка
історія Козаччини.**

Із переднім словом про жите та діяльність Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів, картою України і увагами дра Мирона Кордуби.

Друге виданє.



**Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.**

З друкарні А. В. Кислевського — Ски в Коломиї

**THE PENNSYLVANIA STATE
UNIVERSITY LIBRARY**

Digitized by Google

Original from
PENN STATE

В в і д.

I. Про жите та діяльність Володимира Антоновича.

Володимир Антонович родив 1834. року у селі Махнівці, у Київщині, у шляхетсько-польській сім'ї. Скінчивши одеську гімназію, поступив на медичний факультет київського університету, перейшов цілий курс, потім переніс ся на історично-філософський виділ і вийшов із нього кандидатом історії 1860. р. Два-три роки вчив по середніх школах Київа, а 1863. р. бачимо його вже в канцелярії київського генерал-губернатора при „Временному комитет-ї для разбора древнихъ актовъ“. За дисертацію „Останні часи козацтва на Правобережжі“ дістає Антонович 1876. р. титул магістра руської історії, його назначують доцентом при київськім університеті, а 1878 р.

по обороні праці „Нарис історії великого князівства Литовського“ він стає дійсним професором, яким лишається по 1890. р. Того року йде Антонович у пенсію і проживає у Києві до смерті, до 21. березня 1907. р

З дитинства бачив Антонович таке: пани, до яких лічила ся і його сім'я, говорять по польськи і дивлять ся із погордою на мужиків, які говорять по українськи і мовчки двигают на собі ярмо панщини. Такий стан видавав ся йому неморальним. З роками стали дозрівати у нього думки, які виявили ся вже за університетських часів у т. зв. „хлопоманським руху“. Сей рух проявив ся серед гуртка польської молодези Правобережя у 50-роках XIX. с. симпатіями до неволі українського простолюдя і охотою помагати йому в його недостатках та біді. До того руху пристав і Антонович. Щоб краще пізнати народ, він і Рильський наймали собі на вакації підводу і обїздили українські села. Так пізнали вони Київщину, Волинь, Поділе, частину Бессарабії, Катеринославщини, Харківщини та Херсонщини.

Під впливом тих поїздок симпатії до українського народу стали перероджувати ся у національну свідомість, яка ще більш зросла, коли деякі з хлопоманів, а між ними і Антонович, попали у київську українську

студентську громаду зі свідомими елементами як: Житецький, Драгоманов, Андрієвський і т. д. Громадяни займалися наукою, студіювали теперішнє і минуле життя України, але не відставали і від громадянської практичної роботи. Саме тоді по містах завелися т. зв. недільні школи — і в тих школах учила університетська молодіж українською мовою робітників та міщан. До тої праці приклав немало своїх рук і Антонович.

Тимчасом його погляди і діяльність межи Українцями злякали польську шляхту Правобережя. Посипалися лайки, закиди відступництва, зради — а далі й доноси на хлопomanів. У тих доносах говорилося, що Антонович із товаришами підбурює народ на шляхту, завзиває до нової гайдамаччини. Починається тяганина по судах: зразу у шляхетським, а потім у державнім. За Антоновичем снується раз-по-раз валка жандармів; куди б він ні рушився, уряд насилає на нього поліцію. Хоч суд виказує безневинність Антоновича, на нього спадає таки надзір поліції... Щоб спекати раз на все закидів „відступництва від своєї народности“, Антонович оголошує у 1862 р. в українсько-російським місячнику, — що виходив тоді у Петербурзі під редакцією Василя Білозерського при сильній співучасті Куліша — у „Основі“, свою

славну „Сповідь“. Головні думки „Сповіді“ такі. Поляки на Україні мають дві точки до виходу: полюбити нарід, серед якого живуть, проїняти ся його інтересами, вернути ся до народности, покинутої їхніми предками і роботою у користь того народу направити те лихо, якого наробили тому народови їхні предки, або, коли у них на те не стане сил, переселити ся у Польщу, у землю, заселену польським народом — инакше не позбудуть ся вони ніколи закиду, що вони ко л ь о н і с т и, які живуть із праці чужих рук, які загороджують дорогу до розвитку народови, в хату якого вдерли ся непрошені. Антонович рішив ся на перше, бо лекше йому було зректи ся шляхетських звичок, серед яких зріс, ніж покинути народ, між яким виховав ся, біду якою пізнав, який полюбив більш за шляхетські привички.

Справивши ся зі шляхтою та своїм „відступництвом від Польщі“, Антонович не зажив таки спокою. В рік потім вибухло польське повстаннє (1863), а за ним настали для українства дуже прикрі часи, які тяжко відбили ся і на Антоновичеви. Уряд став дошукувати ся в українськім руху сепаратизму, що ніби то Українці хотять відбити ся від Росії. Паде „Основа“, зачиняють недільні школи, спадають утиски на друковане українське

слово. Не минуло підозріне сепаратизму і Антоновича — і до ненависти з боку польської шляхти долучується переслідування російського уряду. Про громадську роботу не було що й думати, треба було вхопити ся иньшого засобу, щоб служити українській справі, треба було взяти ся за науку. І тепер розпочинається наукова робота Антоновича. Він видає 13 томів „Архива Югозападной Россіи“, редагує збірники українських літописий; тодіж появляються у „Архив“і його історичні праці, які відносять ся до історії Правобережя, які малюють на основі зібраного рукописного матерялу вкраїнсько-польські відносини у минулому. (Російсько-польських відносин у своїх працях Антонович не доторкав ся ніколи). Ось важніші його праці:

1) Розсліди козаччини на основі актів 1500-1648 р. (1862/3. р.); Про походженє шляхетських родів на Вкраїні (1867. р.); 3) Останні часи козаччини на правому березі Дніпра (1868. р.); 4) Розвідки про міста на Україні (1869.); 5) Акти про екомічні та правні відносини селян у XVIII. в. (1870. р.); 6) Акти про унію і становище православної церкви з половини XVII. в. (1871); (7) Розсліди гайдамаччини (1876. р.) і т. д. Із иньших праць, що не займають

польсько-українських відносин, найважливіша: Огляд історії великого князівства Литовського; він доведений до смерти Ольгерда. Рівночасно бере Ан-ч участь у різних наукових виданнях Київа і інших міст.

Се все історичні праці. (Як розумів Антонович історію — се буде у другій частині сього переднього слова). Та майже рівночасно, бо 1870. р., зачинає він займатися і археологією; тоді то у „товаристві Нестора-літописця“ у Київі виступає він із рефератом про українські могили. Від того часу ні один археологічний зїзд на Україні не обходить ся без участі Антоновича. Він сам збирає великий археологічний матерьял, оголошує праці на основі зібраного матерьялу і тими працями здобуває для української археологічної науки визначне місце.

Але й етнографія займала немало нашого вченого. Його праця: „Історичні пісні українського народу“, зроблена у купі з М. Драгомановим і видана у Київі 1874 і 1875. р. — се такий важний твір, що без нього не може обійти ся ніхто, хто тільки займається українською словесністю. Важна й його розвідка про „Чари на Україні“; у ній знайомить нас автор із відносинами українського суспільства до забобонів (вий-

шло у Львові в перекладі у „Видавничій Спілці“).

Із історично-літературних розвідок згадаємо про „Поєми Шевченка історичного змісту“ (переклад у „Правді 1889. р.). У тій розвідці доказує Антонович, що у Шевченка був добрий історичний нюх, що події і особи, виведені у Шевченкових історичних поемах, нераз історично невірні, але основа, на якій відбуваються ті події, на якій виступають ті особи, історична, вірна. Розправа про „Польсько-українські відносини XVII. в. доторкається Сенкевичевої т. зв. Трилогії, а власне його повісти: „Ogniem i mieczem“. Антонович доказує, що повісти Сенкевича не відповідають історичній правді, що автор тенденційно малює польську шляхту непобідною, а для козаків не щадить темних красок (Переклад у Видавничій Спілці у Львові).

Всі свої праці — крім маленького вірша „Над Сулою“ (Л. Вістник 1899. р. I. кн.), деяких листів та Автобіографії¹⁾ (ЛН. Вістник 1908 р.) писав Антонович по російськи. Инакше воно й не могло бути. Час, коли виступив Антонович, записаний в історії нашого нац. роз-

¹⁾ Про „Виклади про козацькі часи“, буде далше мова.

витку соромними указами з 1863, та 1876. рр.; тоді белетристиці не можна було з'являти ся в українській одежі, а не то науці. Але Антонович усе виступав у обороні української мови. Коли в 1899. р. з приводу археологічного зїзду в Києві заборонено галицьким Українцям читати реферати українською мовою, а по зїзді проф. Флорінский накинув ся у пресі на сучасну українську літературну мову, — Антонович відповів йому гарною статею у „Київській Старині“ і збив усі аргументи Флорінського про штучність українського літературного руху. Тільки його погляди, що, мовляв, тільки для Галичини треба розвивати наукову українську мову, а в Росії Українці можуть вдоволити ся російською, — ті його погляди вже у тім часі були анахронізмом.¹⁾ Коли у Росії повіяло вільнішим духом, коли заговорено про знесенє соромного указу з 1876. р., комітет міністрів звернув ся до університетів на Вкраїні, щоб і вони висловили свій погляд на обмежені права для українського письменного слова. Тоді

¹⁾ Такий трохи песимістичний погляд на будучність укр. слова в Росії пробиваєть ся у кінцевім слові „Викладів“, де автор порівнює становище нашого народу з Ірляндцями. Такий погляд міг зродити тільки тяжкий гніт російського уряду. (Гл. ст. 232).

історично-фільольогічний факультет київського університету поручив старенькому вже Антоновичеві написати про се записку. У записці (появила ся друком у київських Записках 1908. р. кн. III.) доказує Антонович, як самовільно поводи́ла ся цензура, не допускаючи до друку творів за те тільки, що їх мова була українська, а не за зміст — і домагається знесення всіх обмежень для українського слова.

Українським житєм Галичан займав ся Антонович дуже. Він був великим прихильником згоди із Поляками в Галичині. Що до політичного світогляду, то він сформував його собі під впливом думок Кирило-Методіївських братчиків.

Сьвідомий і щирий Українець, Антонович не був ворогом Поляків — він був тільки великим ворогом історичної Польщі, був ворогом панованя Поляків над українським народом.

А який був Антонович, як громадянин, про се можна собі докладно створити образ зі слів його ученика, Василя Доманицького¹⁾: „Ніяка справа не минала без того, щоб у ній Антонович не брав участі, не дав допомоги, чи поради — і завжди з надзвичайною скром-

¹⁾ Доманицький — Володимир Антонович (Нова Громада IX. стор. 45 і 46.)

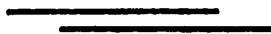
ністю, ніколи не висовуючи своєї особи наперед. Коли треба було зібрати ся гурткові людей, чи то, щоб у невеличкому товаристві одсьвяткувати роковини смерти Шевченка, чи так зійти ся „в клуб“, послухати якогось реферата, поспівати та послухати музики, і коли не доведеть ся уладити вечірку десь у иньшому місці, то зараз до В. Антоновича, і він не тільки не зрікаєть ся бувало перетерпіти увесь той клопіт у своїй хаті, але ще й бере живу участь у „клубові“... Попросить знов гурток якийсь, щоб прочитати для нього лекцію — чи з етнографії, чи археології і В. А-ич завжди охоче згодить ся на те, а часом то читає цілу серію лекцій з якої-небудь парости знання, не вважаючи на неприємности для себе з боку поліції, яка всякі більші збори звичайно переслідувала і часом то й до протоколу винувателів заводи́ла“.... „Як людина досьвідчена і з ясным розумом, Антонович був тим осередком, до якого горнули ся всі верстви українського громадянства, і старші й молодші покоління, і для всіх він був найкращим і щирим порадником, добрим товаришем, поважаним та любим учителем“.

Яким любим учителем був для своїх студентів проф. Антонович, про те знов свідчать усі дуже гарні та теплі відзиви колиш-

ніх його учеників про нього з нагоди сорокп'ятилітнього ювілею його наукової діяльності (1906. р.) і ті щирі слова, що їх можна було читати по його смерті на сторінках „Ради“ і інших українських часописів рос. України. Як професор Володимир Антонович підготував цілий ряд українських істориків, які працювали під його оком. Він ніколи не вважав нікого своїми поглядами, але все вміло знав звернути увагу своїх слухачів на ту частину нашої історії, що потребувала докладнішої обробки. Тому то й студенти Антоновича своїми історичними працями (проф. Грушевський, Голубовський, Линниченко, Багалій і инш.) заповняли передусім ті прогалини в нашій історії, яких Антонович сам не встиг заткати, а які треба було заткати. І в тім немала заслуга проф. Антоновича.

Загалом із іменем Антоновича зв'язаний наш національний рух 60. і 70. років XIX. ст. на російській Україні.

В. С.



II. Дещо про „Виклади про козацькі часи на Україні“ та про історичні погляди проф. Антоновича.

Виклади про козацькі часи на Україні, в першому черновецькому виданні, озаглавлені невдатно Б е с і д а м и, виголосив покійний В. Антонович у Києві в академічному 1895—1896. році. Із огляду на часи, які переживала тоді російська Україна, ці виклади, лиш через те, що відбувалися в українській мові, мусіли провадити ся п р и в а т н о, навіть п о т а й н о, з початку у господі самого Антоновича, а потім по черзі у де-кого із українських патріотів. Ті самі виклади, без жадної зміни покійний професор міг провадити з університетської катедри, тільки... в російській мові. Власне українська мова в такій мірі робила ці виклади нелегальними, що коли їх пізнійше, видрукованих в Чернівцях окремою книжечкою, без імені автора, прислано в числі кількох сот примірників до Києва на адресу гімназійного професора, д. Андрія Кучинського, то сей останній одправив цілу паку з книжками до

жандармерії, і мусїв виправдувати свою невинність, що, мовляв, одержав такий небезпечний крам. Там сю книжечку зразу і знищено так, що на російській Україні вона і зостала ся майже невідомою. А ті самі виклади у московській мові студенти університету могли видавати, навіть без спеціальної цензури...

Сї виклади записувала з живого слова група слухачів, головнo покійний Василь Доманицький, тоді студент ун-ту першого року, і вище згаданий д. Андрій Кучинський. Записувачі сходили ся разом, щоб записане перевірювати, а задля загальної редакції перевірені записки передано покійному Олександрові Кониському. Сам автор на жаль зрадагованого сам провирити не міг, бо через хворобу виїхав на південь Італії, і сї виклади видруковано в його відсутности. Редакція Кониського обмежувала ся лише на стилістику записаного слухачами, але вона не обминула де-яких *qui pro quo*. ¹⁾ Так автор, переглядаючи видрукований примірник сих викладів, завважав заміну де-яких термінів ніби не

¹⁾ Сам заголовок книжки: „Бесїди“ — винайшов Кониський. Антонович на се нарікав; думав що вона повинна звати ся: „Викладами“.

Д. А.

українських иньшими, що мали иньше, зовсім не те значіннє.¹⁾

Сї виклади про козацькі часи на Вкраїні є власне одинокий науковий твір В. Антоновича²⁾ написаний (принаймні викладаний) по українськи. Не є се власне спеціальний історичний дослід, а має він характер загального нарису доби, над якою історик чи мало напруцював ся за свого життя, і вартість сього твору тим більша, що він зложений майже на прикінці наукової роботи автора, і представляє ніби *résumé* його довголітньої праці.

Висновки і загалом увесь виклад покійного професора, оперті на ґрунтовних критичних студиях документальних джерел, зістають і до сьогодні в повній своїй силі мимо тих успіхів, що їх зробила українська історична наука за протяг сливе двох десятків років, які проминули від часу сих викладів. В історичній перспективі нам нині представляється хиба лиш філософський світогляд автора що до історичного процесу.

Відповідно до світогляду автора основою історичного процесу являється розвиток

¹⁾ В б бібліотеці В. Антоновича був один примірник сих викладів із його власноручними поправками, але на жаль він десь запропастив ся. Д. А.

²⁾ Гл. про те стор. XI.

і перебудованнє ідейного змісту суспільства. Матеряльні фактори наш історик визнає, але їх значіння вповні не розвиває. Таким чином самий історичний процес являється наслідком певного ділання факторів, передусім і д е й н о г о х а р а к т е р у. Тому і історичний розвиток українського народу має у своїй основі народні стихії громадського життя, що складаються із об'єднання матеряльних і духових сил народу і полягає на перебудуванню сеї основи під впливом иньших, також ідейних факторів.

Один із учеників Антоновича, розглядаючи докладно його історичні погляди, формує схему історичного процесу, як її уявляв собі Антонович, передовсім пристосовуючи її до історії України,¹⁾ як ділання в історичному процесі певних сил, що почасти гнізяться в основі народньої психіки, природженої для певної національності, а почасти являються вони сторонніми факторами, які мають могутній вплив на дальший розвій процесу, і навіть причиняють ся до основних перемін народнього життя. Сї останні чинники можуть виникати із зовнішніх умовин: географічних або психічних. Тут власне відіграє в історії ролю окрема особа. Боротьба тих усіх чинників,

¹⁾ Див. проф. Довнар-Запольський: Исторические взгляды В. Б. Антоновича, Киевъ, 1909.

се і є історичний процес, що творить нові форми життя, як: соціальний уклад, форми державного ладу, то що, і досліджуванням сеї боротьби і наслідків її повинен займатися історик. Представником ідейних основ, боротьба яких творить суть історичного процесу, є не окрема особа, але цілі верстви населення. Ціла маса народу, розбита на суспільні верстви є представницею тих, чи інших ідейних основ. Тому таке значіння має соціальна історія суспільства. А що народня маса різнородна і різні верстви її мають різні інтереси, які иноді між собою протилежні, а иноді навпаки об'єднують між собою верстви населення, то для Антоновича таким чином історія — се наука про суспільство і ті верстви, на які суспільство поділяється.

Студіюючи ті ідейні основи, що від них залежить розвій народу, Антонович зазначає, що ті основи, навіть коли відступають перед іншими історичними факторами, все ж таки не зникають остаточно із народньої психіки. Наприклад староукраїнська громадська основа, розпавшися на станові елементи, все ж таки збереглася в деяких верствах населення, і такою верствою українського населення, що над усе пильнувала громадських основ і довго за них боролася, і була — україн-

ська козаччина. Ось через що Антонович і думає собі, що козаччина має дуже давнє походженнє, що вона зберегла в собі старий громадський уклад і що через те в козацьких рухах і в козацькому укладі не має державної основи. Сї погляди Антоновича були в науці зовсім нові, і коли вони в наші часи видають ся еклектичними, то все ж таки на них лежить печатка оригінальної індивідуальности автора. Вони прийняті більшістю українських істориків і в наші часи. Д. А.

Від Редакції.

Випускаючи за відомостю і дозволом Родини покійного професора його „Виклади“ другим виданєм, я мушу зазначити, що моя редакційна робота обмежила ся на вигладженю мови у тексті і переведеню одностайної правописи. У тексті змін нема; він у сїм виданю такий самий, як у першім. Тільки що се книжка для читачів із молодежи, тому я деякі річи унагляднив; додав кілька дат, імена визначних діячів (гетьманів, то що) видрукував товстим друком, додав кілька пор-

третів, помістив на кінці вводу карту України із місцевостями та ріками, про які згадується у книжці, подав при кожній главі короткий зміст того, що містить у собі глава, та й ще раз. умістив той зміст, щоб знати де чого шукати і т. д. Тому, що з того часу, як появилось перше видане „Викладів“ (у 1897 р.) у нас повинаходжувало багато нового історичного матер'ялу, а через те деякі історичні факти дістали цілком нове освітлене, я постарався, щоб нові думки нашлись місце і в сій книжці. Лишаючи у повній давній текст, як історичний документ поглядів Антоновича, я у нотках, де того було треба, поміщував і нові погляди на поодинокі факти. Сі речі посписував для мене д. Мирон Кордуба і за се йому сердечне спасибі. З окрема складаю сердечну подяку д. Дмитрови Антоновичеві з Київа за дозвіл видати сю книжку другим накладом і за присилку фотографії Батька і його підпису.

Чернівці, у падолисті 1912.

Василь Сімович.

=====

Зміст.

	Стор.
Переднє слово Автора	1
Перша глава: Спроби вчених вияснити родовід козаччини. — Козаки стан місцевий. — Т. зв. служби за часів великого князівства Литовського. — Перші історичні звістки про козаків. — Перші козацькі ватажки	9—20
Друга глава: Початок Запорозької Січи. — Становище вільних хліборобів за великого князівства Литовського — Становище козаків по Люблинській Унії. — Т. зв. Баторієва реформа. — Зріст Запорозької Січи. Перші козацькі реакції: повстанє Косинського і ворохобня Наливайка. — Церковна Унія	
Третя глава: Причини невдоволення на Україні. — Напади козаків на Туреччину. — Військові конфедерації в Польщі. — Участь Сагайдачного у московській війні. — Турецька війна. — Обновлено православної єрархії на Україні. — Сагайдачний гетьманом. — Хотинська баталія і смерть Конашевича. — Жмайло. — Куруківська умова (1625.)	40—65
Четверта глава: Помилки польського уряду що до козаків. — Гетьман Тарас Федорович-Трясило. — Гетьман Петро Петражицький-Кулага. — Митрополит Петро Могила і виеднанє релігійної свободи. — Сулима, зруйнованє Кодака. — Повстанє гетьмана Павла Бута-Павлюка. — Острянин і Гуня (1638)	66—81
Пята глава: Характеристика української шляхти XVII. в. — Становище українського народу перед повстаннєм Хмельницького. — Гетьман Богдан Хмельницький. — Жовті Води, Корсунь, постій під Білою Церквою, універсали Хмельницького.	82—100

Шеста глава : Розправа козаків над шляхтою, міщанами та Жидами. — Пилява. — Замость. — Вибір Яна Казимира польським королем. — Хмельницький у Києві. — Політичні напрямки на Україні. — Польські погли в Переяслві	101—119
Сема глава : Збараж. — Зборівська умова. — Невдоволенє на Україні. — Спілка Хмельницького з Лупулом. — Друга війна з Польщею. — Берестечко. — Білоцерківська умова. — Батіг. — Жванець. — Переяславська умова. — Смерть Хмельницького	120—138
Осьма глава : Загальна картина України в часах Руїни. Гетьман Виговський і Гадяцька умова. — Броховецький. — Гетьман Петро Дорошенко. — Тетеря. — Еміграція на Слобідську Україну. — Андрусівський мир. Гетьман Самійлович	139—154
Дев'ята глава : Гетьманованє Івана Мазепи. — Його політика. Дбайливість про освіту. — Народні реакції за Мазепи: Палій, Петрик. — Полтавська кампанія. — Утиски уряду по полтавським бою. — Гетьман Скоропадський. — Павло Полуботок. — Малоросійська колегія. — Гетьман Данило Апостол. — Малоросійське правленіє. — Гетьман Кирило Розумовський. — Упадок автономії України (1764. р.)	155—175
Десята глава : Державний лад на Гетьманщині	176—193
Одинацята глава : Кольонізація Кравобережа. — Слобода. — Гайдамаки. — Гайдамацький рух у 1734. р. — Надворня міліція. — Гайдамацька справа в 1756. р. — Коліївщина. — Залізник і Гонта. — Коденські суди. — Відгомін Гайдамаччини за чотиролітнього Сойму	194—210
Дванайцята глава : Запорожська Січ. — Найвизначнійші кошові XVII. XVIII. вв.: Сірко, Гордієнко. — Перше зруйнованє Запорожя (1769). — Січ в Альошках. — Нова Січ. — Кошовий Петро Кальнишевський. і т. д.	210—227
Кінцеві уваги : Що таке національність. — Відродженє України в XIX. в. — Висновки на будуче	228—232

Переднє слово Автора.

Задля своїх викладів із історії України ми беремо період козаччини. Беремо його тому, що в йому найвиразнійш і яскравійш за все визначила ся та провідна ідея, що виявила собою жадання народу.

Дійсне, коли почнемо придивляти ся до історії різних народів, то й спостережемо, що кожний народ у своєму політичному життю має властиву йому провідну ідею, а вона залежить по часті від антропологічних расових причин, по часті від різних умовин та впливу територіяльних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ин. Який розмір значіння і ваги має кожна причина, я не беру ся тут рішати.

Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявляти ся підчас самостійного життя нації. Коли пильнійш придивимо ся до тих двох народів, що найближче сусі-

дують із нашим народом, то і в політичнім їх простуванню і в суспільнім устрою ми виразно бачити-memo провідну ідею кожного з них.

У великоруської нації бачимо, що її провідну ідею становить принцип авторитету державної влади, яку нарід на стільки шанував, що завжди зрікав ся на користь її всіх особистих вольностей. Така ідея відповідає ґрунтовним інстинктам народу, бо вона вимагає од нїєї голови, яка, нікого не питаючись, нї на кого не вважаючи, кермує самодержавно всім суспільством. Тим то без помилки можна сказати, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм; за допомогою останнього сей народ і спроміг ся зорганізувати міцну державу та підбити иньчі нації, навіть і такі, що мали зовсім иньчі провідні ідеї.

Друга нація, польська, пішла иньчим шляхом. Вона виділила зі себе привілегіований стан і дала йому спромогу все громадське добро забрати собі на потребу тай повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже принцип аристократизму. Одначе Польща не обернула ся на таку олігархію, яку бачимо напр. у Венеційській республиці у середніх віках, а явля-

еться вона зразком демократичної аристократії, хоч на перший погляд се здається і дивним.

Українському народові, що сидів по середині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, перегином судовим устроєм у так званих копних судах; нарешті ж отся провідна ідея вельми релієфно визначилася в козащині, а ще виразнійшій із погляду запровадження і зреалізування її в життя — у Запорозькій Січі.

Не однаково легко кожну провідну ідею завести в життя: одну легше, другу тяжче; труднійшій за все те, що стоїть найблизче до вселюдського ідеалу. Найлегше завести в життя ідею авторитету влади, — коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Труднійшій завести до життя ідею аристократизму і тут державний устрій здій-

має із народу обов'язок кермувати власним життям і призвичаює суспільність корити ся тим, що так чи инакше вибивають ся в гору понад народньою масою. Сей устрій, нівечу-чи в народї почуттє власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного ста-ну; і от привілегіювана частина нехтує права другої частини суспільства і тоді неминуче вже повинна виникнути боротьба поміж ста-нами суспільства; така боротьба часом до-водить навіть до зруйнування держави. Істо-рия Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії.

Геть труднійш іще впровадити в життя демократичний принцип. На те, щоби прин-цип демократизму набрав ся переважної си-ли і значіння, треба, щоб громадська маса досягла високого ступіня культурного роз-витку та щиро переконала ся у правдивості ідеї: треба ще й зпоміж усіх громадських стя-нів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступіні культури, коли над гро-мадськими інтересами панує переважно особи-ста вигода окремих людей та станів, так то-ді демократія не має способу розвинути ся взяти гору. Доказ на се подає нам най-яскравіший момент в історії козаччини — Хмельниччина, коли історичні обстави-ни сприяли найліпше, одначе-ж увести в жит-

те провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витревалости. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першій бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою — егоїзм той виявився пілюванням старшини зробити ся шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в крепаків. Кожен запобігає собі протекції у центральній владі, не перебираючи у способах; напр. без сорому уживають доносів, поклепу, брехень і т. ин. і тим загальна справа занепащується.

А з другого боку недостача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати своєнародного звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим то суспільство і мусіло звертати ся знов до правничого чужого і ворожого кодексу, до Статуту Литовського, що затверджував становий, шляхецький лад, який, властиво, і викликав боротьбу. Отже і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна до того, щоб демократичний принцип довести до діла.

Трагічна розвязка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни ; бо ті, що ставали на чолі його та брали ся піклуватись народньою долею, мали у собі вельми недостатний запас культури.

Ми збочили на теоретично-філософське поле тому, що історію України будемо студіювати із сього погляду.



Про козацькі часи □ на Україні. □

ПЕРША ГЛАВА.

Спроби вчених вияснити родовід козаччини. — Козаки стан місцевий — Т. зв. служби за часів великого кн. Литовського. Перші історичні звістки про козаків. — Перші козацькі ватажки.

Щоби зрозуміти початок козаччини, треба зробити огляд попередньої історії краю, заки виникла козаччина, а то инакше трудно тямити, звідкіль і яким чином зявилися козаки.

В історії України маємо довгий час — цілих дві сотні років — такий, задля якого зовсім бракує джерел. Тим то, щоб зясувати родовід козаччини, вчені становили різні гіпотези, серед яких дуже трудно розібрати ся. Коло сього ми не будемо спинятись, а лишень звернемо увагу на декотрі гіпотези, якими користувалися історики на те, щоб вияснити родовід козацького стану.

В XVII. в. і наші і чужі письменники, трактуючи отсю справу, йшли більш за все стежкою фільольогії (тоді була така мода в науці). Візьмуть було ймення козацького стану і прирівнюють до того, чи до иньчого ймення якого-небудь народу. Такий спосіб вельми легкий, хоч одно слово, само по собі, нічого не значить і не може служити доказом родоводу. Чи не було-б дуже чудним, коли-б ми напр. заходили ся наближувати народ Галичини до Еспанців тільки через те, що в Еспанії є провінція Галіція, або почали-б доводити тожсамість німецького народу з Аллеманами тільки через те, що Французи називають Німців Аллеманами? Письменники, що вживали таких заходів, дуже простосерно виясняли родовід козаків. До таких письменників перш усього належать два Поляки XVII. віку: Пясецкий і Коховский, сучасники Богдана Хмельницького. Вони прирівнюють слово козак до слова коза; із останнього, на їх думку, вийшла назва козаків, бо козаки, мовляв, на своїх конях були такі прудкі, як ті кози.

Більшого клопоту зробили ті історики, що назву „козак“ наближували до назви таких народів, про яких нічого певного не знаємо. Так от письменники XVIII. віку Грабянка, а за ним і Рігельман, назву козак

виводили від Хозар, що переселили ся на Україну підчас нападу Монголів. Але-ж про козаків маємо звістки тільки з XVI. віку, а де-ж вони були від XI. віку до XVI.?

Ян Потоцкий заходжував ся довести, що козаки—се нащадки тих Косогів, яких Мстислав Володимиренко в XI. віці переселив на Чернигівщину. За Потоцким пішов і російський історик Татїщев. З того, що Великороси за часів напр. Петра I. називали козаків Черкасами, він придумав таку гіпотезу. В Єгипті, каже він, було місто Черказ; людність його перебрала ся на Кавказ і стала тут називати ся Косогами; Татари примусили її перебрати ся на придніпрянські землі, де вона і стає відомою під назвою козаків.

Як більш за всіх ексцентричну треба згадати гіпотезу козацького письменника кінця XVIII. в., Петра Симоновського. У одного з римських географів він знайшов на Кавказі край Гірканію і каже, що слово се походить з латинського „hircus“ = козел (цап). Таким чином, на його думку, Гірканія, се Козланія, а козаки, се Гірканці, що перебрали ся з Кавказу на Україну.

Польський історик Духіньський і поет Падура вигадали навіть цілий народ, що звоював цілу Україну і потім став відомим під назвою козаків.

За сією групою письменників іде друга, що початку козаччини шукає в колонізації південної України, напр. історики: польський Кромер і російський Щекатов. Вони заходилися початок козаччини прив'язати до Половців, але довести цього нічим не можна, вже й через те, що про Половців після XIII віку жадних згадок не маємо, так само не маємо згадок про козаків до XVI віку.

Відомий французький письменник Вольтер, пишучи „Histoire de Charle XII“ та історію Петра I., мусів згадати про козаків і попав на домисел, що козаки се частина тих Татар, які привподобилися до місцевого елемента і дали завязку окремої станові суспільности.

Інші письменники підійшли трохи більше до правди. Вони кажуть, що за часу удільно-вічевого періоду по берегах Росії — у Київщині, а також у Чернігівщині, по частині Волині — сиділи різні тюркські орди, відомі нам із літописів під загальною назвою Чорних Клобуків. Зазнаючи нападів від інших ксчівних народів у XII. в., вони поєдналися із князями, добули від них землі і оселилися там стерегти границь. З часом Чорні Клобуки привподобилися до місцевого народу і увійшли в склад його. Із цього певним признати треба тільки те, що Чорні

Клобуки лишили свій антропологічний слід, перемінивши де-що в фізичних і моральних рисах тубольців. Та знов таки отсі історики не звернули уваги на те, що з половини XIII. в. нема вже згадок про Чорних Клобуків, а до XVI. в. нема згадок про козаків. А що діяло ся за той проміжний час, ми не відаємо. Отсієї гіпотези держались Карамзін, Соловйов, Міллер, Самчевский і Броневский.

Поруч із отсими двома групами письменників-фільольогів, чи краще сказати псевдо-фільольогів, були ще иньчі письменники, які дивились на справу тверезійш, і висловили думки близчі до правди: що козаки се місцевий стан, а виник він із народу.

У гурті сих письменників за давніх часів першим був Мартин Бельський, польський хроніст, дуже добре ознайомлений із історією України. Через те, що дядько його був першим старшим у козацькій війську на початку XVI. в., Бельський у своїй хроніці запевняє, що козаки — тубільний стан і виділив ся він з народу силою де-яких умов. Таку-ж думку висловив і український хроніст XVIII. віку Самійло Величко. Тієї-ж думки був і чужоземець, французький інженер Боплян (XVII. в.), що років з двайцять перебував на Україні. Він уважав козаків за вільний, лицарський стан.

Із такою думкою трудно не згодити ся. Треба лиш вияснити, яким чином се стало ся. У кого симпатії, у кого антипатії до козаччини причиняли ся до того, що висловлювано різні думки про сю справу. На пр. під час найбільшого шовінізму серед польської суспільности — в 50—60. рр. ХІХ. — віку польські письменники оповідали, що козаки були злочинцї, засуджені у Польщі, звідкіля вони тікали від кари на Україну і тут склали вольний козацький стан. Дивні думки мусїв мати такий письменник про моральність Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часу Богдана Хмельницького!

Костомаров був тієї думки, що козаки — се ніхто більш, як тільки міщани із українських міст, от як із Черкасів, з Канева та інших, що ходили на промисли у степи, де їм доводило ся боронити ся від нападів Татар, і таким робом ізза оборони і склав ся козачий стан. Ся думка, хоч і дуже близька до правди, одначе не зовсім докладна. В історичних памятниках ми стрічаємо одночасно назви і козаків і міщан, а тимчасом люди обох сих станів ходили в степи на промисли.

Сучасні письменники инакше знов зясовують походження козаччини. Російські письменники Карпов і Тумасов звязують козаків із княжою дружиною. Але-ж ми знаємо

що дружина була княжим військом, а козаки — місцевий стан без усякої ініціативи державної влади. Окрім того між козаччиною а дружиною значна прогалина — двіста років.

Д а ш к е в и ч початок козаччини зв'язує із історією Болоховської землі. Але-ж бо тут ріжниця у територіях. Болоховська земля займала середню і південну частину сучасної Волинської губернії, а козацтво — придніпрянські землі. Г о л у б о в с ь к и й силкується зв'язати козаччину з бродниками, що за княжих часів займали степові землі. Але тут знов великою перепорою стає і територія і час: бо бродники займали територію по басейнах рік Дону і Донця.

Яснійш за всіх і цілком реально глянув на сю справу Михайло Максимович. Він не тільки дивиться на козаччину як на місцевий стан, але й доводить, яким робом вона виникла. І з часом, чим більш знаходимо нових документів, тим більш стає ясною Максимовичева теорія. За Максимовичем пішли і иньчі історики. За таку-ж саму думку стоїть і проф. Г р у ш е в с ь к и й. Вияснити се не трудно, треба тільки розглянути той лад, який панував у Литовським князівстві перед тим, заки виникла козаччина.

Відома річ, що уряд в. кн. Литовського всі землі уважав за державну власність. Землі були поділені на частки, що називалися службами. Відомий і обшир таких служб: на сучасну міру 200 десятин¹⁾. Такі служби уряд роздавав тим, хто хотів їх брати, із обов'язком: доставляти за службу одного озброєного чоловіка до війська великого князя.

Хто, взявши службу, не справляв сього обов'язку, у того службу відбирали і вона переходила до кого иньчого. Одному можна було брати кілька таких служб, аби тільки доставив із кожної одного чоловіка до війська.

Уся територія великого князівства була поділена на землі та повіти. В кожному повіті був замок (місто чи город), де жив повітовий староста, чи воєвода, що був головою адміністрації, суддею і військовим начальником того краю. По лісових місцевостях (на Полісся) старости легко знаходили охочих людей, що брали „служби“ з поданими у горі обов'язками, але на степових землях не так було. Причину того ми легко зрозуміємо, пригадавши собі систему, якою провадила ся тоді сільська господарка. Того

¹⁾ менше-більше 200 фалеч на нашу рахубу, або 300 моргів.

часу сільська господарка зовсім не мала того характеру, що нині. Найбільш корисними в господарстві були того часу: бжільництво, лови зьвірів (боброві гони), рибальство (затони), дегтярство і т. ин. Хліборобство стояло тоді геть на другому ступіні; бо збіжа тоді не вважали за річ торговельну, чи крамарську. Хліб сіяли тоді єдине задля власної потреби. Таким чином по таких місцевостях, де було багачко лісів та води, люди охоче брали „служби“, а по степових країнах було навпаки: охочих до „служб“ було, обмаль тим більше, що ті країни не були забезпечені від нападів Татар.

До того-ж під кінець XV. віку кримський хан Менглі Гірей робив страшенні напади на південну Україну. Більшу частину її людности він полонив, степи випалив, а решта людности повтікала на північ на Полісся та на Волинь. От через те великий обшир землі лишився пустою; тому то в степових повітах (Київському на півдні, у Переяславському, Канівському, Черкаському, Брацлавському і Винницькому) ніхто не хотів „служб“ брати. Із цілого черкаського повіту тільки два чоловіки взяли „служби“. А тимчасом старости повинні були обороняти країну від ворогів.

На те приміровано иньші способи. Служби почали старости роздавати громадам, а не

одиницям із привілегованого стану. Розуміється, громада за кожну „службу“ повинна була справляти призначений відбуток: доставляти до війська зазброєного чоловіка. Для селян було се дуже корисне через те, що до їх внутрішніх справ адміністрація не втручала ся. Таким робом виник громадсько-вічевий устрій.

Отсе, здається, і є те зерно, що стало початком козаччини. Перші згадки про козаків стрічаємо під кінець XV. віку: першим разом року 1489.¹⁾ Того року був похід проти Татар, і в польського історика Бельського є звістка, що провідниками його були козаки. Другим разом про козаків на галицькому Поділлі маємо звістку р. 1491. Кромер і Бельський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоїла ся ворохобня селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі ворохобників стояв козацький отаман, на прізвище Муха. Перший документ, де згадано про козаків, належить до року 1499. То привілей великого князя Олександра місту Київу. Грамотою тією визначено, яке мито мають міщани брати з козаків за рибальський промисл.²⁾

¹⁾ У першій виданню зазначений 1481 рік; се очевидно помилка. М. К.

З початку XVI. віку козаки займають уже визначну територію. Стрічаємо їх по староствах : Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Винницькому, Хмельницькому і ин. Незабаром розросла ся козаччина і змінила ся на стільки, що козаки не тільки вже обороняють край, але за татарські напади відплачують ся такими самими нападами. В 20 р. XVI. в. козаки

2) Згадку Бельского годі вважати на йстаршою вісткою про козаків, бо Бельский писав свою історію значно пізнійше і ужив у своїм творі мабуть цілком довільно імени козаків на означенє воєнних людей. Таксамо повстанє Мухи не має з українським козацтвом нічого спільного. Як першу сучасну, зовсім автентичну згадку про козаків наводить проф. Грушевський (Історія України-Руси VII ст. 82/3) лист литовського великого князя Олександра до хана Менглі-Гірея з р. 1492. У нїм вел. князь обіцяє розсліди-ти справу нападу на татарських купців, зроби-ти трус між козаками та покарати винувників. Але з сього листу виходить за-разом, що назва „козак“ у приложеню до українських воєнних людей була вже тоді загально відома і не потребувала ніякого близшого поясненя. М. К.

роблять уже напади на Крим, на Очаків, на Аккерман і на Буджацьку орду (Бесарабія). Пізнійше літописі декого з козацьких ватажків не певне згадують як гетьманів; але то були звичайні старости. Між ними відомі: староста винницький і брацлавський князь Константин Ів. Острожський, староста хмельницький Предслав Лянськ-ронський і староста черкаський і канівський Остап Дашкевич. Останній боровив край від великого нападу кримських Татар і не тільки оборонив Черкаси, але розбив і прогнав Татар. Отоді то про козаків скрізь почали говорити. Користуючи ся тим, Остап Дашкевич подав ся до великого князя Литовського, щоби надати козакам самотійну організацію. Але поради його не послухали ся, може, через необачність того часу.



ДРУГА ГЛАВА.

Початок Запорозької Січи. — Становище вільних хліборобів за великого князівства Литовського. — Становище козаків по Люблинській Унії. — Т. зв. Баторієва реформа. — Зріст Запорозької Січи. — Перші козацькі реакції: повстанє Косинського і ворохобня Наливайка. — Церковна Унія. — (1569—1596).

Із попередньої глави ми знаємо вже, з яких причин із кінцем XV. віку козащина з'явила ся і яку ролю відіграли у сьому литовські старости. Ми бачимо, що з XVI. віку козащина швидко зростає і дає старостам спроможність, не тільки обороняти край, але, гуртуючи численні потуги, переходити вже і на напади. Одним із добутків таких нападничих рухів з'являється заснування в половині XVI. в. Запорозької Січи.

Коли число козаків розросло ся, вони почали обороняти вже не тільки свої оселі,

але й у х о д и, куди вони ходили на промисли. Під назвою „уходів“ розуміють ся ті землі, що були приписані до Канівського, Черкаського і иньших староств. До Канева наприклад, були приписані ті землі, що займали полудневу частину Київщини, до Черкас мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина. Найбільші обшари землі належали до Остра, Любеча, Київа і Черкас. Ціну отсих уходів становив не ґрунт, а ті богатства, які там експльоатувались, себто: риба, зьвірі і т. ин. Вже-ж уходникам було небезпечно в сих неоселих пустих землях: Татарам завжди можна було їх непокоїти. Вони нападали на них, ловили, забирали в полон, відбирали поживу. З другого боку уходники повинні були, повернувши ся до дому, дати десятину заробітку старостам. Через те самі старости дбали про оборону уходів. Так один енергічний староста Канівський і Черкаський (в половині XVI. в.), князь Дмитро Вишневецький задумав протягти козацький кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли. Він організував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападів Татар. Сї козаки на зиму вертались до дому, а на весні виходила знов нова вже черга. Ще за часів Дмитра Вишне-

вещького козаки збудували собі там фортецу, але де саме вона була, тепер не можна сказати. Одні кажуть, що вона була на острові Хортиці, другі — на Томаківському острові. Одно тільки певно, що вона була на низах Дніпра. Се й був перший початок Запорожжя, яке повагом змінило ся в самостійну громаду. Мабуть як би той побут, в якому перебувало Литовське князівство, повагом та спокійно розвивав ся, козащина теж розвивала ся-б: виселенців прибувало би, козащина збільшувала ся-б переселенцями з Московщини і иньших земель, і Україна зробилася-б селянською, самостійною збройною державою під авторитетом великих Литовських князів. Але-ж історичні відносини у Литві в другій половині XVI. в. змінили ся, і козацтво зразу заняло ролю опозиції. Та велика переміна, яка вплинула на устрій козащини, се Люблинська унія (1569.)

Головна риса сієї опозиції виходила з того, що весь устрій життя, який складав ся на предковічних зав'язях, нараз перервав ся і замінив ся життєвою зав'язю польського народу. Польське право по Люблинській унії введено у всьому в. Литовському кн. і в руських землях і для всіх зробило ся воно обов'язковим,

Се право найбільш відбило ся на стані селян. Треба замітити, що у великому князівстві Литовському селян-кріпаків не було. Згадують ся, правда, по історичних джерелах, та й то дуже рідко, холопи. Чи були се бранці, чи холопство передавало свою долю в спадщину й дітям, сього ми не відаємо, але мабуть не передавало, бо цілих холопських осель не було. Мало не девять десятих селян при Литовським устрою були зовсім вільні. Правда, вони були більше безземельні, держали землі, як орендарі. Вони мали право після контракту сісти на землю. Виживши термін, положений по контракті, вони мали право вийти на інші землі. Богато із таких селян добило ся кращих обставин. Дехто на приклад, мав право передавати свою землю нащадкам і платив тільки дань, часто навіть продуктами як податок до скарбу. Але задля скарбу такий лад був незручний, бо платня не переходила ретельно. Через те скарб почав невеличкі ниви гуртувати і роздавати селянам за військову службу. Лишаючи інші категорії, у всякім разі більшість селян після литовського права була вільними людьми.

Коли-ж заведено польське право, свободу селян скасовано. Польське право щодо селян було жорстоке. В Польщі по праву тоді вже панувало кріпацтво, і після Люблин-

ського договору земляни скрізь по Литві і по Вкраїні одержали право володіти селянами, як кріпаками.

Переїдїм тепер до козаків, щоб побачити, як на них вплинула Люблинська унія.

Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, і уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків. Права всіх цих станів були визначені. Між ними козаки являлись аномалією. До того-ж старі литовські старости, що помагали організації козащини, позбули ся тепер атрибутів свого уряду: вони зійшли після Унії на стан президентів кримінальних судів. Ввесь розпорядок краю перейшов до рук колегіальних зборів, так званих провінціяльних сеймів. Тоді стало відомим, що над козаками нема жадного начальства. Через те один із польських королів Степан Баторій приміркував середню міру, щоб як небудь уладнати се діло. Він ужив правничої функції. За польським королем не було права видавати законів: таке право було тільки за сеймом. Тимчасом треба було уладнати так, щоб дати козакам права. У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Сього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місце-

вий стан. З такого приводу він уладнав їх права, призначив козакам платню, яку вони одержували або грошима або натурою — сукном. Сю платню давали їм дуже неправильно, аби тільки визначити їх державну позицію. Після наказу Ст. Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде ш і с т ь, по т и с я ч у чоловіка в кожному.

Чи справді ся скількість відповідала реальному числу (себ-то шість тисяч¹⁾) в ті часи, як формувало ся військо, ми не маємо з чого вносити; але можна гадати, що в дійсності їх було більше через те, що вони були з родинами, і в кожного козака крім того було ще двох підномічників.

Задля уряду над козаками Степан Баторій установив, що козаки вибирати муть собі начальника, якого польський уряд називав старшим запорожського війська; самі-ж козаки звичайно звали сих старших гетьманами. До нас дійшли ймення таких старших: Бадовський, Оришевський, про якого була вже згадка.

¹⁾ Число 6000 цілком легендарне і невірне. Після найновіших дослідів число козаків, прийятих тоді на королівську службу, виносило всього-на-всього 500. М. К.

Названої Баторієвої реформи²⁾ не тільки ніколи сейм не затвердив, але ніколи навіть король і не відважився подавати її до сейму. У всякім разі вона лишилася неясною, незатвердженою сеймом, а се мусіло викликати всякі непорозуміння і пертурбації в краю. Може-б не так скоро до них дійшло, коли-б реальний стан краю не викликав козаків на боротьбу.

²⁾ Справа Баторієвої реформи представляється тепер зовсім не так. Передусім реформа не була нічим незвичайним, епохальним; се була одна із багатьох спроб польського правління полагодити козацьку справу. Метою тих спроб, особливо від другої половини XVI. в. було здержати козаків від нападів на татарські і турецькі області та звязати їх сильнійше із польською державою. Згадаємо, що вже 1541. р. великий князь литовський вислав свого дворянина, щоби списати козаків у реєстр задля контролі і поручив старостам пильнувати їх. Зараз-же по Люблинській унії, в 1570-ім р. поручив король Жигмонт Август коронному гетьманови Язловецькому вибрати зпоміж козаків певне число на державну службу і уладити їхню організацію. Язловецький зробив се, а крім сього вилучив козаків зпід присуду звичайних

Ми казали тільки про побут селян. Коли після Люблинської унії заводи́ли крі́пацтво, треба було установи́ти якийсь перехідний час. Для того примі́рковано таку тактику. Положе́но де́сять лі́т на перехід зі старого права на нове. Колишні́ земляни зроби́лись тепер шляхто́ю, ді́дичами, колишні́ селяни стали тепер крі́паками. Ді́дичі тя́мили, яку можна мати ко-

ура́дів, взяв їх під свою безпосередню вла́сть та постави́в над ними старшого, Я́на Ба́довско́го. Баторі́й повтори́в лише заходи́ Жигмонта́ Авгу́ста і Язлове́цького, а його́ т. зв. „ре́форма“ не дава́ла коза́кам майже́ ні́чого нового. В дея́ких точ́ках була вона́ для коза́ків наві́ть мен́ш корисна, ніж да́внійша. За́мі́сть безпосередньої́ зале́жності́ від коро́нного ге́тьмана́ віддава́ла коза́ків під ру́ку черка́ського старости́, що, живу́чи на місці́, мі́г да́леко бі́льше да́ти ся ї́м у зна́ки; відта́к обме́жувала́ ви́луче́нє зпід ю́рисдикції́ уря́дників на са́мих ли́ше ре́єстрових коза́ків. Зга́дати ще́ треба, що ва́га Баторі́євої́ і попередни́х ре́форм була́ зовсі́м не та́м, де її́ дошу́кувала́ ся до́сї і́сторична́ тради́ція, (то́б-то в о́бласті во́єнної́ о́рганіза́ції коза́цтва), а голо́вно ли́ш у су́спільній сфе́рі, ви́творю́ючи се́ред украї́нсько́го насе́лення́ окре́му правно́ приві́легію́вану су́спільну коза́цьку вер́ству.

М. К.

ристь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Роблячи контракт, окрім ренти за землю, вони вставляли обов'язок платити вихід. Сума виходу з часом стала все збільшуватись. Хто із селян більш десятих років просидів на землі, той робився кріпаком. Селяни, не спроможні платити виходу, стали тікати і саме туди, де шляхти ще не було: на південну Україну.

Таким робом на Україні з'явився величезний гурт селян із півночі і з заходу: з Білої Руси і з північно-західної України. На скільки прилив сей був значний, се знати із статистики. Між тим, як Степан Баторій налічив шість тисяч реєстрових козаків, (коли на кожного козака було по два помічники, а на кожну сім'ю треба рахувати п'ять душ, так при Баторієві було не більш як 70—80 тисяч чоловік,) а через 50 літ перепись налічує більш як пів мільйона. Сей приріст народу склався не від намноження, а від еміграції — більшої, відповідно до території, ніж до Америки за всі часи еміграції туди. Факт такої еміграції зовсім зрозумілий: панів на південній Україні не було; оселяючись там, знайшли надію стати вільними. З другого боку, вони застали там старокозацькі села. Козаки її не відпихали від себе захожих, а приймали до своїх сотень і заступались за їх права. Тут

виявив ся їх старий інстинкт рівноправности, хоч потім козаки і не раді були, бо їм доводило ся квітувати за те.

Опріч селянського елементу до руху причинив ся ще й другий — се елемент несталий, безпокійний, досить численний — е л е м е н т с л у г. Звідки-ж узяли ся вони? Перед Люблинською унією, коли пронесла ся чутка, що король уступить землю тим землянам, які реально будуть володіти нею, знайшли ся, особливо на Волині, великі магнати, що скористували ся тим заздальгідь. Найшли ся такі, що були нащадками старих удільних литовських князів, що були посередниками між великим князем і землянами. Почувши, що після Унії земля дістанеть ся тому, хто буде реально володіти нею, вони відмовили своїм васалям і перестали роздавати свої землі на лени. Таким робом, коли Люблинську унію прийнято, вийшло, що більшість землян зостала ся зовсім без землі: земля вся згрупувала ся у руках небогатых людей. Князь Константин Острожський, на приклад, прогнав усіх землян із своїх земель і таким робом після Унії мав у своїх руках третю частину сучасної Волинської губернії.

Стративши землю, ленникам зоставало ся тільки йти на службу до богатих панів. Так витворила ся верства бездомної шляхти. Маг-

нати трохи задля пихи, а по друге щоб мати більше голосів на сеймі (всі шляхтичі були рівноправні і мали голос на сеймі), дуже охоче приймали їх до себе на службу, не за землю вже, а за платню. Дуже багаті пани держали при собі по тисячу й більш таких шляхтичів і через них кермували всіма справами на сеймах. Так у князя Константина Острожського було завжди від трьох до чотирьох тисяч таких шляхтичів на службі.

Властиво се був стан паразитів. Вони жили без усякого діла і складали тільки почесну варту свого магната. Коли пан хотів зменьшити свої видатки, прогоняв їх, і тоді вони лишалися без усяких засобів задля життя. Не диво, що вкінці XVI. в. організуються цілі ватаги розбишак із таких слуг, які жили у панів, а яких або вигнано за крадіж, або які самі повтікали, обікравши своїх панів. Коли уряд заходився спиняти їх, вони кинулися на Україну через те, що там була свобода, не було уряду. Се був здеморалізований елемент і через те небажаний, але їх прийняли козаки і вони прискорили вибух козацького повстання.

Був ще стан людей, який збільшував число козаків—стан так званих бояр, маленьких володарів землі, що жили біля замків. Вони несли гарнізонну службу, а за те й во-

лоділи маленькими шматочками землі. Дехто із сих бояр ще за часів Ягайловича Жигмонта Августа, цілими селами одержував дипльоми на шляхецтво (напр. в околицях Овруча, Бара і Любеча). Але-ж далеко не всім так траплялося; були й такі, що жили окремо, і, боячись, щоб не потрапити в кріпацтво, тікали до розбишацьких ватаг і йшли на Україну до козаків. Отсей перехожий елемент складався за часів Унії в більші або менші гурти і приготавляв реакцію.

В XVI. віці було дві такі реакції: вони носять назву від імен ватажків: Косинського і Наливайка.

Дуже мало знаємо ми про Криштофа Косинського. Відомо, що він був шляхтич із Підляхії, коло Литовського Берестя. Він належав мабуть до безземельних шляхтичів, що шукали собі пристановища між козаками. Року 1591¹⁾ ми зустрічаємо його на Запорозжі. Грунт для незадоволення козаків був

¹⁾ Вже в листі Богдана Микошинського із травня 1586. р. згадується про вісти із Січи від Криштофа; загальноно думають, що річ іде про Косинського. Як визначний член козацької старшини дістає Косинський 1590. р. від короля маєтність Рокитну на Пороссі. М. К.

того часу вже підготований. Польський уряд вимагав, щоб козаків було не більш, як шість тисяч, і щоб реєстрові козаки відокремили ся від нереєстрових. Справедливість вимагає сказати про Косинського, що він ясно зрозумів зміст реакції, зрозумів, що помирити республіку із шляхецтвом не можна, і через те дуже сміливо взяв ся за ворохобню. Із документів ми бачимо, що всі міста і повіти, які займав Косинський, він приводив під присягу на вірність Запорозькому війську. При сьому нелегальних селян приймають до козаків і роблять їх рівноправними. Криштофові Косинському поталанило заволодіти Київщиною і Білоцерківщиною. Потім він пішов на Волинь. Але-ж перша ся ворохобня не дала бажаних добутків через те мабуть, що число козаків ще не було велике, та і не було ще доброї підготівки до сього.

Дуже цікаві документи, що відносять ся до того часу. Шляхта зрозуміла, що справа небезпечна, і вжила заходів, щоб спинити сей рух. Шляхтичі зїжджають ся на повітові сеймики на Волині і складають присягу, що не візьмуть ся ні за яке діло, поки не утихомирять козаків. Вони зупиняють між собою судові процеси і оголошують край на воєнному стані. Магнати Корецькі, Острожські і иньші збирають своє військо. Уряд у се діло не

втручається, для уряду очевидячки се була несподіванка.

• Кінчається сей рух так, як тоді кінчалися усі трудні кампанії — о б л о г о ю. Вибравши зручне місце, слабша сторона окопується, а сильніша облягає її зі всіх боків і голодом примушує її здатись. Така облога і тут скоїла ся біля містечка Пятки (недалеко Житомира), де Косинського обложили Поляки, і він мусів піти на капітуляцію.

За чотири роки після того (1595) являється вже сильніше повстання Наливайка¹⁾. Звичайно думають, що Наливайко був гетьманом; властиво-ж він був репрезентантом сього неспокійного зборища слуг. Про Наливайка маємо ми вже більше історичних документів. Він був міщанином міста С а т а н о в а, на Поділю. Покинувши ремесло свого батька, він пристав до придворної міліції князя Острожського

¹⁾ Не треба думати, що повстання Наливайка се якийсь то новий, відокремлений рух. Навпаки заворушення, початі виступом Косинського, покінчили ся аж лубенською кампанією і зараз же по капітуляції біля Пятки кинув ся Косинський на Черкаси, щоби пімстити ся на Вишневецькім за поміч Острожським. За сим слідує козацький похід на Київ та розрухи у Брацлавщині (в осени 1593. р.), де уперше виступає Наливайко. М. К.

і незабаром став сотником. Мабуть тут йому поміг брат його, отець Дамян, що був попом у одній Острозській церкві. У Северина Наливайка не було ніякого серйозного політичного наряду, і він справляв тільки доручення свого князя. Так коли кн. Острозський ходив на Косинського, Наливайко був теж із ним. Чи він провинився перед князем, чи надокучив йому, тільки незабаром ми бачимо його вже ватажком волоцюг, що грабували на власну користь. У його був добрий організаторський талант і небавом ватага виросла численно через те, що перехожих людей було тоді багато. З такою ватагою Наливайко рушив на Семигородщину. Пограбувавши там, він повернувся до дому. Другим разом він зі своєю ватагою йде вже по провінціях власної держави: через Волинь пробирається на Полісся, Білорусь і доходить до Могилева. Перші рухи Наливайка не мають ні політичного, ні народнього характеру, се просто наслідок становища безземельних, бездольних людей. Року 1596., Наливайко після сього білоруського походу вертається знову на Поділля і зупиняється зимувати у Брацлавщині. Але уряд висилає проти нього регулярне військо, щоб угамувати його. Тоді Наливайко обертається до козаків. Старшим у козаків був того часу Григорій Лобода. Лобода не

знав, що робити із Наливайком : чи йти з ним поруч, чи ні. Обставини нарешті примусили Лободу, пійти на згоду. Річ у тому, що він не був регулярним козацьким гетьманом. Ходу самої кампанії не будемо розказувати. Почало ся з того, що Лобода з Наливайком одступали, а польське військо все наближало ся до них. Тоді вони подали ся на південь, на степи, і шукали оборони на Сулі. Біля Лубен ь, на урочищу Солониці їх настигло польське військо і обложило їх табор. Поляки примусили козаків здати ся, і Наливайко з Лободою потёрпіли кару на горло.

Порівнюючи сі дві революції, ми далеко висше ставимо першу через те, що другу заслонив елемент волоцюг. Тут були особисті причини невдоволення і трудно відносити Наливайківську революцію до справжнього народного діла.

Після сих двох невдачних козацьких рухів ми не бачимо деякий час народніх повстань ; за те проявляється иньший протест. Тепер уже осередком руху стає Запорожжє.

Але треба зробити деякі уваги про обставини, що сприяли появі протесту. Однією з обставин, що зробила великий вплив на народ, була Церковна Унія (1596. р.). Здавало ся би, що се питання чисто бого-

словське, але-ж воно стало страшенно осоружним народові. Річ тут у тім, що до Унії церква була строго соборна, вільна, не підлягала жадному авторитетові. На собори допускали не тільки депутатів від духовенства, а й сьвітських людей. Всі духовні особи, починаючи від попів, що їх вибирали парохіяни, і до архиєреїв і митрополита, що їх вибирали помісні собори, залежали від виборів. Таким робом духовенство було справді представником інтересів громади. Тимчасом церковна Унія вводила авторитет папи, власть одної особи замість соборної. Тепер єрархію призначають уже, а не вибирають. Се йшло насупротив народніх звичаїв. Отсю сторону унії дуже добре зрозуміло суспільство і через те так проти неї обурило ся: Унія зачепила громадський устрій церкви. Після Наливайка виринає у перше причина до релігійної суперечки, а також і причина до переважно економічного перелому, який пережила Україна з кінцем XVI. і з початком XVII. віку.

Після Люблинської Унії на Україні з'явив ся вільний шлях на вивіз хліба в німецькі землі. Разом із тим хліб страшенно підняв ся в ціні і явив ся найдорожшим із продуктів, якими торгувала польська держава. Найціннішими землями являють ся тепер замість лі-

сових чорноземні степи. Через те шляхта кидаєть ся випрошувати собі у короля права на українські землі і займає їх.

На скільки мало знали про сі землі у Варшаві, наведемо такий приклад. В самому кінці XVI. в. і на початку XVII. доложено на сеймі, що на Вкраїні є дві багаті землі, що звуть ся грунтами: уманським і звенигородським. Сейм вирядив комісію на чолі із Калиновським, щоб зробити опис сих земель. Державні власти не знали вкраїнських земель і через те робили часто помилки. Шляхта-ж хитрощами захоплювала сі землі. Так той самий Калиновський поїхав на Вкраїну і доложив сеймові, що сі землі на Вкраїні мають усього сім миль навкруги, що вони ні до чого непридатні, і таким робом випросив їх для себе. Потім уже виявило ся, що ся земля займала два повіти нинішньої київської губернії. Отсе саме, що шляхтичі забирали собі землі на Вкраїні, є головним робом і причина нового ворогування між козаками і Поляками. Незнані люди зявляли ся на Вкраїну із пергаментами, підписаними королем, і доказували, що то їх земля, а селянам пропонували ставати їх кріпаками. Се не могло не викликати протесту козаків : козаки зараз же вступають ся за селян. З початку являють ся малі протести. Та з часами протести становлять ся

Більш інтензивними і доходять нарешті, починаючи з часів Конашевича Сагайдачного, до величезних розмірів. Се й головний мотив козацьких повстань.



ТРЕТЯ ГЛАВА.

Причини невдоволення на Вкраїні. — Напади козаків на Туреччину. — Сагайдачний і його походи. — Військові конфедерації в Польщі. — Участь Сагайдачного у московській війні. — Турецька війна. — Обновлене православної єрархії на Вкраїні. — Сагайдачний гетьманом. — Хотинська баталія і смерть Конашевича. — Жмайло. — Куруківська умова (1625).

Із попередніх викладів ми бачили, що добутком Люблинської Унії стала велика відміна внутрішніх відносин і краєвих розпорядків. Польща признавала тільки два стани людей: стан шляхецький, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жадних прав не мав, стан кріпацький. Тимчасом на Вкраїні був стан людей зівсім вільних, козацький стан, що виробив собі право свободи землі і оружно́ї служби. Козацький стан

був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, права володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті. Коли заведено на Україні польське право, пани один перед другим займають землю, повертаючи народ у кріпацтво. Люди стали тоді шукати виходу в козащині. Як паліятиву король Степан Баторій завів реєстровий лад, але Баторієва реформа, обмежуючи число козаків шістьма тисячами, затамувала решті людей шлях до волі і перш за все причинила ся до того незадоволення, що викликало потім ряд кривавих протестів.

Крім того Баторієвої реформи не ствердив закон, і козаки таким робом зявили ся таким станом, що не мав права існування у польській державі.

Другою причиною незадоволення народніх мас була Церковна Унія (1596 р.) Для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуваннем про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносив ся до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що переміняла громадський устрій церкви на автократичний. Народ ненавидів таким робом унію за її єрархічний абсолютизм, та за те, що її примусово запро-

ваджував у краї ворожий польсько-шляхецький елемент. Народ завжди тримався виборного права у церковнім устрою і в суспільнім життю. До тих часів сю єрархію на Вкраїні від найвищої до найнижчої, настановляли після громадського вибору. В уніятській церкві навпаки: всі церковні посади обсаджувала висша церковна влада або папи.

Третя причина незадоволення була економічна. Після Люблинської Унії відкрили ся нові торговельні шляхи. Разом із ними змінилась і цінність продуктів. Такі продукти, які не залежали від хліборобства (шкур, мід, віск) перестали займати головне місце. Тепер хліб став на першому місці. Через те лісові землі втратили свою давнішу вартість, а більш стали цінуватись землі чорноземні, степові.

Після такої економічної переміни шляхта стала випрошувати собі у короля права на великі обшири степової землі, але-ж вони були не пусті: там були вже козацькі селитьби. Спірним стало питання про те, до кого повинні належати ці землі. Козаки не мали документів на володінне землею, а володіли нею на правах давности. Таким робом між ними і шляхтою мусів виникнути конфлікт ізза економічної причини. Другий привід до конфлікту виник із нового урядового устрою:

разом із тим, як вільні люди стають кріпаками, по польському праву скасовується ціла громадська самоуправа. Пан, що володіє людьми, стає для них безпосередньо висшою урядовою інстанцією. Колишній виборний суд стає тепер становим, т. є. шляхецьким, хоч і виборним по трохи, але все-ж таки становим, бо на суді вибирала шляхта людей свого ж таки стану, що судили на основі звичаїв та привилеїв польського права. Всі отсі причини повинні були викликати конфлікт.

Коли в історії дошукуємося причини народнього незадоволення, то не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі. Такі реакції надзвичайно трудні, майже неможливі. Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та при звичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перенялися принципами самосвідомості. Впервах народня маса терпить мовчки, вишукує способів, щоб уникнути біди, сподівається на ліпших часів, але не організується до реального змагання. Маса шукає засобів улаштуватися із тим станом речей, що пригнічує її; як же не можна нічого зробити на місці, то й тоді вона не

зразу береть ся до зброї. До повстання треба підготувитись, умовитись, треба, щоб усі порозуміли ся та погодились, треба ініціаторів, ватажків і т. ин. То-ж як не сила удержатись на місці, народня маса волить перейти куди-инде, аби позбути ся утисків і угніту. Таким робом трапляють ся хвилини, коли народ роздратований, але не повстає. Він шукає нейтрального виходу: як дозволяє топографія, він кидаєть ся на еміграцію, шукає легкої пути, щоб таким утіканєм запобігти своєму лиху. Еміграція стає дорогою до компромісу, паліятивними заходами проти народнього лиха.

Те саме стало ся і у нас. На початку XVII в., коли неможливо стало жити на старому місці із стародавніми умовами, більш енергічні люди з народньої маси кинули ся тікати на південь, де лежали ніким незаселені степи: теперішній новоросійський край, херсонська і катеринославська губернії. Народ кидаєть ся туди, шукає там осель, де-б уряд і шляхта не мали змоги орудувати ним. Хто селив ся тут, тим самим приставав до вільної запорожської громади.

Таким робом стає зрозуміло, через що так швидко росте Запорожжє. Е р и х Л я с о т а, посол Рудольфа II., німецького цїсаря, (р. 1594) свідчить, що козаків було там шість

ти-яків, а вже на початку XVII. віку їх було більш, ніж сорок тисяч. Запорожжє вабило до себе людей тим, що там можна було народові виявити свої давні вічеві інстинкти: тут усі були вільні, рівноправні, тут не було інших станів, крім козацького. Всі уряди, і духовні і світські займали виборні люди і всі справи довершалися волею віча — козацької ради, або сільської громади. Таким чином провадити ті національні принципи, яких не можна було виявити на Україні, для народу стало можливо тільки на Запорожжі. Але се моральне задоволення коштувало дуже дорого. Запорожжє лежало далеко на південь. Коли сама Україна не була забезпечена від ворожих нападів, то що-ж сказати про Запорожжє? Неминуча потреба, боронити ся від таких нападів, примушувала Запорожців раз-у-раз чатувати. До того-ж трудно було народові прохарчувати ся на сухих, безводних степах, де неможливо було, та і небезпечно, займатися хліборобством. Треба було брати ся за промисли. Таким найзручнішим і найлекшим промислом являється під той час війна з Турками та Татарами. Се промисл хоч і небезпечний, але-ж він давав спроможність прохарчуватись і добути засобів до життя.

Скоро побільшало людей на Запорозжжі, зараз ми бачимо, що ватаги запорожських козаків налітають чайками по Дніпрові на південь, на море, і грабують побережжя Чорного моря, переважно Криму, а навіть і Малої Азії. Сї походи спричиняли польському урядові трудні дипломатичні обставини, такі, що часом доводили до війни. Турецький уряд стояв за те, щоб козаки не грабували його границь, а що козаки жили в межах польського королівства, то Турки загрожували польському урядові війною, коли він не вдержигь козаків від нападів.

Тимчасом польський уряд не знав навіть, що то за Запорозжжє, яка там земля, що там робить ся. Се можна простежити на фактах. Року 1630. князь Ярема Вишневецький пройшов із військом із своєї Вишневеччини на пороги до Кодака, побачив, що там дієть ся, і повернув до дому. Се уважало ся в Польщі за надзвичайний подвиг, велике територіяльне відкритє. Вся та виправа записана день по дневі учасником її, товаришем Вишневецького, офіцером Богуславом Мишкевичем.

На початку XVII. віку на чолі Запорозжжя ми зустрічаємо чоловіка вельми талановитого, з великим політичним хистом, — який був, як здаєть ся, кошовим мало не двадцять літ.



Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.

Чоловік сей **Петро Конашевич Сагайдачний** родом із Галичини, із Самбора, з околичньої шляхти. Того часу, як і тепер, були цілі села, де сиділи вільні селяни, що уважали себе шляхтою, хоч і не користувалися жадними шляхецькими правами. Се так звана околичня шляхта. Конашевич і належав до таких околичніх шляхтичів, що за якусь там заслугу гуртом одержали шляхецькі права. Конашевич — се по батькові, після номенклатури XVI, і XVII, віку, син Конона, а родова його назва Сагайдачний. Про молодість його ми мало знаємо — всього два три факти. Як здається, він учився в Острозській школі, в одній із найкрасших православних шкіл того часу. Потім ми зустрічаємо його на службі в одного київського магната, Яна Аксака. Покинувши сю службу, через якийсь час він опинився на Запорозжі. Не можна напевне сказати, що примусило його піти на Запорозжжє, але вже в перші часи свого перебування там він виявив велику політичну здібність. Добре розуміючи стан речей і потреби свого часу, він до того-ж був чоловік великої ініціативи, талановитий полководець і добрий організатор. Ще не бувши гетьманом ані старшим на Запорозжі, Сагайдачний уславив себе цілим рядом добре обміркованих, удачних походів на Туреччину і Крим.

Року 1616 він рушив на чолі Січового товариства чайками на море, узяв кріпости Варну, Синоп, нарешті пробрався у Крим і взяв Кафу (тепер Феодосія, місто на південнім березі Криму), здобувши собі тим широкую славу та величезну популярність на Україні.

Значіння сього факту для того часу легко зрозуміти, коли згадаємо, що в Кафі був найбільший торг невольниками на всю Туреччину. Пригадаємо собі долю тих бранців, що їх Татари приводили з України. Повертаючи із кожного походу, Татари в Перекопі ділять ясир, держать якийсь час невольників при собі, сподіваючись викупу. Нарешті всіх бранців, невикуплених та непотрібних для власного вжитку, Татари звозили до Кафи. Сюди приїздили та скуповували їх купці зі всіх країн, де панувало невольництво. Для того в уяві українського народу Кафа була гірш смерті, і потрапити на кафський торг значило верх нещастя, значило на віки розлучити ся зі своїм родом, стратити надію, побачити рідний край. Звідсіля купці перевозили їх до Царгороду і знов перопродували. Люди молодші та дужчі йшли на галери, бо фльот у ті часи при безвітрію йшов на веслах, а жінок, дітей і всіх, що були до галерної служби нездатні розпродували. Сліди наших невольників ми

зустрічаємо в найдальших країнах: в Александрії Єгипетській, в Італії, на островах Середземного моря, в Сардинії, Корсиці, на Балейських островах і т. и. В останні часи із архівів західньої Європи ололошено велику силу документів-листів, торговельних умов, розписок, процесів і т. и., з яких знати, що українських бранців, а найпаче бранки розвожено з Кафського торгу по всьому побережжю Середземного моря і далі, як найдорожших та найліпших невільників. Так напр. ми маємо листа матери Волошки, що радить синові купувати Русначку, бо вона і до любови і до розмови.

Таким робом цілком зрозуміло, що той, хто здолав узяти Кафу, се гніздо невільників, повинен був придбати собі величезну славу і популярність на Україні.

Підпливши до Кафи на чайках, Сагайдачний взяв її приступом, спалив, зруйнував до решти і випустив на волю силу невільників, які ще більш розносили його славу по всій Україні. А тимчасом отсі походи ставили Конашевича у незручні відносини до польського уряду, який налягав на Запорожців, щоб вони не ходили на Туреччину, як знати се із умови Конашевича із Жолкевским (1617). Вплив Сагайдачного на Україні, з початку вельми обмежений, незабаром збільшився

зовсім випадково. Часті війни, які вела польська держава зі своїми сусідами, вимагали великих видатків. Того часу війна завжди тягла ся дуже довго (досить згадати трийцятилітню війну). Тож і перемагав той, хто міг довше сплачувати військові видатки. У польській державі фінансовий стан був завжди як найгірший через виключну податкову систему: велика більшість землі у Польщі належала до польської шляхти, а шляхецький стан був вільний від усяких податків. Пан над своїми кріпаками мав майже монархічні права. Таким чином два стани суспільности — шляхта і хлопи — не платять до скарбу ні безпосередніх, ні посередніх навіть податків. Лишається один стан міщанський, на який спадає весь податковий тягар. Уряд має право збирати податки або з міст, або з коронних земель-староств. Останній дохід був теж невеличкий, бо король завжди роздавав усі ці землі шляхті за службу, беручи з неї тільки четвертину доходу. Торгове мито могло б хоч трохи збільшити державні фінанси, але й тут польське право стало на перешкоді. По Люблинській Унії знесено „комори“ між Україною, Литвою і Польщею. Лишили ся тільки кордонні „комори“, де товари оплачували самі купці. Але й тут кожний шляхтич

мав право купувати закордонних товарів, скільки хотів, не оплачуючи їх податками.

На такі доходи не можна було довго вести війни, бо військової обов'язкової служби не було в Польщі, як колись на Литві; жовнірів треба було наймати на довгий час, а гроший вистачало звичайно тільки на початок кампанії. Починали війну, і вже при кінці першого, або на початку другого року не ставало гроший. Тоді організувалась так звана військова конфедерація; сеж уважалося в Польщі за цілком законну справу. Жовніри, зраховавши, що вже за кілька місяців, або й за цілий рік не відбирають платні, кидали кампанію, вибирали собі інших начальників, вертали ся до краю, розходили ся купками по коронних землях та староствах, перебували там та харчували ся, поки не вибрали тих гроший, що їм винна була Річ Посполита. Конфедерація була річ така звичайна, що нею вельми часто довші польські війни і кінчали ся. Тим то дуже часто — хоч польське військо вважало ся найліпшим у Європі — війни кінчали ся некорисно для Польщі, бо, не одержуючи платні, військо кидало кампанію. В такому разі найталановитійші військові керманичі нічого не спроможні були зробити.

Року 1618. як-раз трапила ся така сама військова конфедерація. Се було років через пять після того, як на московського царя покликано Михайла Федоровича Романова. Тимчасом син польського короля Жигмонта III., Владислав, не кидав своїх претенсій на московський трон, на який покликали його в часи самозванщини у московській державі. Польське військо, що скорим маршем простувало до Москви, не стриваючи ніде перешкоди, мало спроможність зі всіх боків обложити і при більшій силі навіть узяти Москву. Се було можливе через те, що спосіб організації військової справи у Москві був дуже примітивний: московська держава не мала сталого війська. Уряд роздавав землі на „кормленіє“ боярам, а бояри повинні були відбувати вже за те військову службу. Коли наближала ся війна, уряд посилав по всіх землях оповістку до бояр, які починали збирати військо та виправляти до визначеного пункту. При великім обшарі московського царства — від Оби до Дніпра з одного боку, від Білого до Каспійського моря з другого — при тогочасньому бездоріжжю, те, що ми тепер назвали-б військовою мобілізацією, справляло ся дуже мляво. Москалі сходили ся не разом і не так численними групами. Тим то можна було легко обложити і навіть узяти

Москву, аби дістати ся до неї швидко з численним військом. Так стало ся і тепер. Владислав став під Москвою, розпочав облогу, заки настигли російські полки, і був би взяв столицю, але саме в той час почала ся військова конфедерація. Через те, що жовнірам не заплачено за вісім місяців служби, вони стали домагатись уплати і, не діставши нічого, покинули облогу, вернули ся до Польщі та порозходили ся по коронних землях. Владислав опинив ся у вельми трудному становищу: без війська в осередку ворожого краю. Пани, що були при ньому, зложили ся та заплатили кілька тисячам війська, але того було вельми мало. На заемогу із Польщі теж годі було сподівати ся, бо королівські та скарбові фінанси були в як найгіршім стані. Тимчасом московські ватаги почали збільшувати ся і незабаром Владислав сам був би опинив ся в облозі, а може і в полоні. Треба було як найшвидше шукати заемоги та виходу із прикрого становища. Згадали про Запорожців. Королівський післанець поспішив на Січ, зробив умову із Сагайдачним, який згодив ся рушити із козаками під Москву. Текст сїєї умови не дійшов до нас, пункти не зівсім ясні; можна тільки допустити, що Сагайдачного стверджено кошовим на Запорожжі. Сагайдачний пообіцяв визволити ко-

ролевича із біди, а йому дано за те владу і над київською Україною. Справді Конашевичеві пощастило визволити Владислава. Таким робом він справив свій обов'язок. Після того він вернув ся з походу вже не на Січ, а до Київа і став уже звати ся гетьманом Запорожського війська.

От тепер би йому саме і взяти ся за упорядкування краєвих справ, але-ж на перешкодї стало те, що й завжди: трудність умови із Польщею. Нї один королївський акт не мав сили закона доти, доки його не ствердив сейм. А шляхта, що складала сейм, не признавала козаків за стан із суспільними та політичними правами, і сейм ніколи не стверджував жадної умови із козаками. Бувало так, що король і раднійший би був додержати умови, наділити козаків ширшими правами, але не сила його була: король ламав слово, а разом із тим козаки тратили і віру до нього. Так трапило ся і тепер. Сейм не ствердив умови короля, і Сагайдачному довело ся віддати Київ назад. Маючи на увазі те, яке значінне мало се місто задля Вкраїни, можна уявити собі, що Сагайдачний не легко відступив би його. Але до війни не дійшло з приводу зовсім випадкового. Повернувши ся з Москви, Сагайдачний організує на Україні козацькі полки. Селяни, сподіваючись дістати

козацькі права, тікають від панів і цілими масами удають ся до Сагайдачного і записують ся в реєстр.

Тимчасом народ сам складав козацькі полки на Полісю, де край був більш людний, а народ ще гірш пригнічений шляхтою. Неминуча війна не скоїла ся лише через те, що ізза несподіваних грізних політичних обставин сейм мусів піти на уступки козакам, бо наближала ся війна з Турками.

Саме того часу турецький престол заняв **Осман**, чоловік молодий, розпещений, із характером палким та непостійним, без жадного досьвіду в царюванні. Тому що турецький уряд не міг добити ся від польського, щоб той примусив козаків, залишити напади на турецькі володіння, а навпаки трапляло ся, що сам польський уряд підбивав козаків на Турків, то Осман рішив ся запобігти сій справі, але такими заходами, які може приміркувати тільки східний падишах. Він надумав ся зруйнувати Польщу, Лехістан, як звала ся вона по турецьки, та утворити із належної до неї України турецькі пашалики.

Осман розумів, що такий замір вимагає великих коштів та військової потуги, і почав лагодитись до війни. По всіх турецьких провінціях європейських, азійських та африканських треба було збирати військо та припаси,

а далі все те треба було перевозити морем до Дунаю. Тим то турецька мобілізація тягла ся так само довго, як і московська. Такий рух не міг зостати ся в таємниці, і в Польщі довідали ся, що збіраєть ся буря, яку конче треба було спинити, поки ще не наблизила ся.

У таких критичних обставинах, не маючи ні звідки заповоги, польський уряд мусів звернути ся знов до того-ж самого Сагайдачного і козаків, що сиділи близше Турків і найліпше вміли з ними воювати. Заки Турки будували мости через річки та переводили свою армію, король звернув ся до Сагайдачного і склав із ним умову. На сей раз текст умови більш відомий. Не покладаючись на обіцянки, Сагайдачний висловив нові два пункти, в яких вимагав для цілої Ураїни забезпечення релігійних та громадських прав.

Жигмонт III., хоч і релігійний фанатик, мусів згодити ся на все, але Сагайдачний вже не міг покладати ся на королівське слово, знаючи, що все те скасує сейм, і через те вимагав реальних гарантій, насамперед обновилення православної ерархії. Саме в той час їхав через Україну єрусалимський патріярх Теофан, і до нього звернули ся як до посередника в сій справі. Теофан з охотою згодив ся на таке посередництво. Сагайдачний поставив ультіматум і польський

уряд згодив ся обнови́ти ці́лу єра́рхію на Украї́ні у та́кім ви́ді, як се бу́ло пе́ред Лю́блинсь́кою уні́єю.

Щоб зрозуміти сей факт, мусимо пригадати собі, що до року 1596. вся духовна єрархія од дяка до митрополита була виборна. По заведенню унії духовенство після польського права призначали центральні власти. Яке ще було в краї православне духовенство, те лишало ся, а як хто вмирав, так на то місце становлено унія́та, висьвяченого унія́тськими властями. В часи Сагайдачного майже вся єрархія була вже унія́тська, хоч народ унії і не признавав. От у сій справі і допоміг Сагайдачний. Питанне се було вельми пекуче, бо шляхта вельми дорожила унією. Король, примушений прийняти ультіматум Конашевича, бояв ся оголосити сю справу і постановив зробити діло секретно. Подорож патріярха мала тревати короткий час. Для неї загодя визначено маршрут. Зроблено так, що в кождому місті, де він ставав, чекав уже громадський вибранець, якого він і висьвячував на єпископа, а той уже висьвячував православне духовенство на всю свою єпархію. Таким чином, заки Теофан переїхав Україну, висьвятив сім єпископів, а на київського митрополита поставив Йо́ва Бо́рецького, який пізнійш благословив одно із повстань козацьких пов-

станнє Тараса Трясила). Таким робом настановлено враз православну єрархію для цілого краю. Та мимо сих заходів трудно було додержати повної таємниці. Поляки довідали ся, що діється щось не на користь унії, сейм опротестував сю справу, а король одержав силу листів, якими шляхта виявляла йому своє незадоволення. Але діло було вже зроблене, знищити його було тим труднійше, що уряд мусів уважати на козаків, мусів оглядатись на народ, бо підходила вельми небезпечна війна із Турками.

Друге вимагання Сагайдачного мало забезпечити більшу автономію козацької громади. Ранійш так званого „старшого запорожського війська“ наставляв коронний гетьман; старший діставав платню від польського уряду на себе і на військо. Коронний гетьман наставляв також та стверджував усю військову старшину. Таким чином козаками, позбавленими автономії, правили ніби польські урядники. Сагайдачний поставив за ультіматум, щоб старшого завжди вибирали самі козаки з поміж себе, а уряд мусів його затвердити. Тепер Сагайдачного ствердив король кошовим запорожського війська, а сам він став титулуватись гетьманом.

Нарешті, не ймучи віри Полякам, він по-

чав вимагати, щоб вони видали йому старшого, яким був на той час Бородавка, родом Українець, але вірний слуга і прихильник польського уряду ; Сагайдачний зробив йому процес за зраду і велів розстріляти перед польським табором. На таких умовах ¹⁾

¹⁾ Умова Сагайдачного із польським королем представлена тут у надто кориснім світлі, а по часті й невірно. Передусім відновлене православної єрархії патріархом Теофаном відбуло ся, правда, при співучасті та підмозі козаків і Конашевича, але зовсім без відома та згоди короля, а тим менше правління. Се-ж стало ся ще перед цецорською катастрофою, коли Польща зовсім не думала про ніякі уступки. Навіть по цецорським погромі, коли Конашевич приїхав у посольстві до Варшави (в липні 1621), король не дав йому ніяких гарантій, що уряд признасть нову православну єрархію. Так само про признає козацької самоуправи польським правлінням не маємо ніякий автентичних відомостей. На соймі, що відбув ся зараз після тих переговорів, у серпні 1621 р., не згадуєть ся про справу козащини і православних ні словечком. Що король приватно від себе поробив Конашевичеві деякі обіцянки, се безпечно ; однак характеристична річ, що

зєднав ся Сагайдачний з Поляками і вирушив з козацьким військом проти Турків, дійшов до Хотина і тут у-купі з Ходкевичем чекав на Османа. Не будемо зупинятись на подробицях хотинської баталії. Всі історики признають, що тільки за допомогою Сагайдачного пощастило Полякам з невеличкими силами подужати вельми численну турецьку армію 1621 р. Сагайдачний зазнав тепер ще більшої слави, та на нещастє його ранено і він, вернувшись до Київа, незабаром помер 1622 р.

До нас дійшов заповіт Петра Конашевича, писаний у Київі. В сьому заповіті більш виявляють ся ідеали та сьвітогляд сього чоловіка і відносини його до народньої справи. На першому пляні у нього своїть діло просьвіти. Сам чоловік осьвічений, Сагайдачний силу народу добачає у просьвіті

старий, досьвідний гетьман вдоволив ся такими обіцянками. Із Бородавкою річ мала ся зовсім не так. Бородавка зовсім не був слугою і прихильником польського уряду, а як раз провідником елементім більш радикальних, ворожих до Польші і до угодової політики Конашевича. Його скинули і видали Конашевичеві самі-ж козаки, невдоволені невмілим проводом Бородавки у поході на Молдавію.

М. К.

та самосвідомости і намічає той шлях, яким вона повинна прямувати. Значну частину свого добра він жертвує на школи: львівську, київську і інші. Ще за свого життя у Києві Сагайдачний заложив у Києві школу, що десять літ після його смерти стала зватися Києво-Могилянською колегією. Своім політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському життю, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги, вести ту боротьбу.

Після його смерти не довго простояв такий стан речей. Шляхта не могла сприяти розвоєві демократично-громадського руху на Україні і уряд, збувши ся околичніх ворогів, вертаєть ся до попередньої своєї системи — починають ся ті самі утиски. Дуже інтензивний напір Поляків викликає з боку козаків ряд протестів. Війна ведеть ся все більшими та більшими масами і нарешті за трицять років приводить до Хмельниччини. Від смерти Конашевича до року 1638. проходить найгострійший період боротьби, коли ні одна із сторін не хоче відступитись від своїх дешидератів.

Перше повстання склалося року 1625. Спільні відносини козаків і Поляків загострилися, а приводом до того було кілька причин. Після смерті Сагайдачного вибрали гетьмана по старому звичаю. Установився такий звичай, що се робили на Запорозжю; з допомогою Запорозжців новий гетьман ішов на Україну і установляв тут свою владу. Так трапилося і тепер: на Запорозжжі вибрали гетьманом **Жмайла**.

Тимчасом уряд, користаючи зі смерті Сагайдачного, рішив скасувати все, що останній встиг зробити для зміцнення православного елементу на Україні. Насамперед уніятський митрополит постановив забрати від православних усі київські церкви. До того часу унії мали в Києві один тільки Вилубецький монастир і опечатали Софійський собор. Тепер вони рішили захватити всі київські церкви, заручившись обіцянками магістрату та деяких попів, напр. попа Трьохсвятительської церкви, Юзефовича. Се зробити здавалося тим легше, що польський уряд спочував сьому і до митрополитанської партії прилучився голова магістрату, чоловік, без найменших моральних засад, — війт Федір Ходика. Він прийшов на збори і як репрезентант міста почав здавати уніятим церкви. При здачі Михайлівського монастиря міщани і ко-

заки схопили його і пустили під лід, а попові Юзефовичеві відрубали голову.

За таке діло очевидячки треба було сподівати ся кари від уряду. На запомогу Киянам йшла ватага під приводом Жмайла. По над Дніпром, на межі сучасних київської і херсонської губернії, вона зустріла польське військо. Біля Курукового озера, на урочищу Медвежі Лози, польський гетьман Конецпольский обложив козацький табор і примусив козаків до умови 1625 р. Вся ся кампанія, хоч і не вельми корисна була для козаків, але-ж і не зовсім нещасна. Хід війни, а разом і пункти умови записані учасником сього походу. Козаків примушено, скинути Жмайла і обрати нового гетьмана Михайла Дорошенка. Усе військо пристало на умову, запропоновану польським гетьманом і ствердило її присягою, а вбраного гетьмана затвердив польський гетьман.

В Куруківській умові поставлені ясно дезидерати однієї і другої сторони. Ся умова важна таким робом схема. Всіх пунктів умови пять: 1) за козаками zostавлено їх громадський суд; 2) право вибирати гетьмана, або старшого запорожського війська; 3) Поляки обовязались платити реєстровим козакам 60.000 золотих річно; за те 4) обмежено число козаків шістьма тисячами і 5) козаки

обіцяли не робити нападів на Турків і спалити всі свої чайки. Тепер виявилось, що багато козаків живе по селах, якими володіла шляхта, тому їх примусили або виселитись до дванадцяти тижнів, або признати себе кріпаками пана. Козаки повинні були виключити із реєстру цілу масу сільських людей, які зроду не були кріпаками, а яких прийнято в козацьку громаду.

Польський уряд завше стояв на перших трьох пунктах умови, а козаки обстоювали всі. З того мусіла виникнути знову реакція. Козаки добивалися права, захищати селян, уряд же вимагав, щоб козаки не встрявали у релігійні справи.



ЧЕТВЕРТА ГЛАВА.

Помилки польського уряду що до козаків. — Гетьман Михайло Дорошенко. — Гетьман Тарас Федорович-Трясило. — Гетьман Іван Петражицький-Кулала. — Митрополит Петро Могила і виєднанє релігійної свободи. — Сулима, зруйнованє Кодака. — Повстанє гетьмана Павла Бута-Павлюка. — Острянин і Гуня (1638).

Ми зупинили ся на Куруківській умові. Ся умова обмежувала козаків такими межами, в які хотіла поставити сей стан Польща, коли козацьке військо уважало ся наємним і обмежене було числом 6000 чоловіка. Від сього стану строго була відрізнена вся иньша людність краю, яка повинна була відбувати всі повинности і ставали кріпаками. Останній пункт умови був найважнійший і найбільш болючий задля українського народу. Через

те на сій умові не можна було довго встояти ся. І ми бачимо, що народ раз-у-раз шукає виходу із свого гіркого становища: на продовж тринадцяти років, від Куруківської умови до року 1638. ми зустрічаємо цілі чотири повстання, які що раз ростуть і захоплюють усе більшу і більшу частину народу, а нарешті повстає увесь народ поголовно і бореться із таким неможливим станом речей.

У своїх відносинах до України польський уряд робить таку помилку, яку роблять усе нерозвинені уряди, що живуть тільки сучасним, а не дивляться на будучину. Ся помилка того уряду така: що він не вважає себе заступником цілого народу, а тільки одного якогось стану. Тимчасом кожний уряд повинен бути репрезентантом усіх народів і всіх станів своєї держави; инакше, коли він стає тільки репрезентантом якої небудь партії, не дбаючи зовсім про другі, такий уряд завжди слабне, викликає у підданців зпершу байдужність, а потім і ворожі відносини. Оттаку помилку робить польський уряд: від дбає тільки про шляхетський стан, спричиняє ся до трудного становища решти людности і викликає ворожі відносини до себе.

Є ще й друга помилка польського уряду. Він не спиняється перед протестом підданих, не звертає найменшої уваги на них, а спо-

дїваєть ся придушити бунт, і карою на неслухняних зберегти іпрестіж своєї власти. Кождий нерозвинений уряд дуже часто стоїть тільки за блеск власного авторитету, не слухає того, що говорять йому піддані, а великими карами приневолює виконувати те, що йому самому до вподоби. Кожда така велика кара викликає ще більшу реакцію, скоро реакційні елементи наберуть ся сили, і нарешті, по довгій боротьбі, справа кінчить ся або тим, що уряд зрозуміє своє призначенне та власну користь, поступить ся своїм престіжем і задоволить усі стани, або-ж ціла народня маса повстає за свою кривду і нівечить до краю навісний лад. Чим репресалії уряду більші, тим більшої можна сподівати ся реакції.

Такі помилки робить і польський уряд. Він дуже дбає про свій авторитет, давить кожде повстанне оружною силою, всю старшину карає тяжкою смертю, а народню масу — тяжкими репресаліями та кріпацтвом, і замість покірливости викликає все більші протести. Добутком сього за тринадцять літ бачимо чотири згаданих страшних повстань і нарешті повстанне Хмельницького. Переглядаючи факти сієї боротьби, ми бачимо, що від року 1625, (коли утихомирено повстанне Жмайла) до року 1638, (коли здавлено повстанне Остря-

нина) не проходить трьох, чотирьох років, щоб не спалахнуло козацьке повстання.

Польський уряд умів так діло вести, що коли не всіх, то частину реєстрових козаків мав по своїй стороні. Таких прихильників польського уряду найбільш було між козацькою старшиною. Звичайно серед реєстрових були такі, що держали сторону уряду і стежили за останніми, які приставали до повстання.

Другу групу складало козацтво нереєстрове, т. є. Запорожці та селяни. Сі стояли завжди за те, щоб по всій Україні знесено кріпацтво і знищено шляхту, щоб усьому поспільству надано такі самі права, які мали реєстрові козаки, та щоб громадське життя засновано на тих принципах рівності та волі, що панували на Запорожжі. З того боку Запорожці не відрізняли себе від посполитих і завжди тримали з ними разом.

За Конашевича і після смерти його всі ті, що не хочуть попасти в кріпацтво, утікають на Запорожжя і звідтіля починають рух. Характер повстання завжди той самий. Скоро людей на Запорожжі починає більшати, зараз там вибірають гетьмана, якого звичайно, уряд польський не стверджує. Потім Запорожці йдуть на Україну, скидають того гетьмана,

що його призначив польський уряд, а потім того і починаєть ся вже війна.

Після Куруківської умови Поляки вимагали, щоб козаки скинули гетьмана Жмайла і вибрали другого. Таким гетьманом вибрано **Михайла Дорошенка**, який підписав Куруківську умову (1625 р.) Про сього гетьмана ми знаємо не багато. Можна думати, що він вийшов із звичайних козаків через те, що був неписьменний; на умові він не підписав ся сам, а за нього підписав ся якийсь другий козак. Він був відомий польському урядові, бо під Хотином їздив від Сагайдачного послом до польського табору. На другий рік після Куруківської умови ми стрічаємо його в поході з Поляками проти Татар, який скінчив ся великим успіхом, а через два роки він робить вже такий вчинок, на який не мав дозволу з Варшави. В Кримі було двох ханів. Турецький султан одного із них ствердив, а другий, Мугамет Гірей прикликав козаків на поміч проти султана. Дорошенко згодив ся, хоч і не мав права зносити ся і єднати ся із чужоземними державами. Похід був невдачний: козаків розбито, а Мугамеда та Дорошенка вбито.

Козаки повернули до дому і зараз же на Запорожжю вибрали собі другого гетьмана — **Тараса Федоровича-Трясила**. Похід

Дорошенків був року 1628., а згадку про нового гетьмана ми зустрічаємо року 1630. Сього гетьмана не ствердив польський уряд, а провів на гетьмана другого — Григорія С о в и ч а, відомого між козаками під прозвою Г р и ц ь к а Ч о р н о г о. Григорій Чорний мав заслуги перед польським урядом. Він разом із Степаном Хмілецьким ходив на Червону Русь проти Татар. Діло скінчило ся тим, що Трясило рушив на Україну, а тимчасом виникли нові причини роздратовання проти Поляків. Саме того часу скінчив ся п р у с ь к и й похід. Вернуло ся польське військо і по приказу уряду стало постоем по Україні. Трудно уявити собі більший брак дисципліни, як у польського війська. Польське військо вимагало не тільки кватири і харчів, але крім того й свавольничало без міри. З другого боку уряд береть ся силою передавати православні церкви уніятam. Тодішній митрополит Йов Борецький запротестував проти сього і скликав помісний собор, щоб обміркувати справу. Се й було приводом до нового обурення. Не дожидуючи ще приходу Трясила, емісари останнього, бачучи, наскільки народ обурений, устигли підняти народнє повстаннє в багатьох пунктах і побили польське військо. Ся ворохобня відома в історії під назвою Т а р а с о в о ї н о ч і.

Але се повстаннє не могло, розумієть ся, знівечити усього польського війська. Відповідаючи на напад козаків, польський урядник Самуїл Лащ перерізав мешканців деяких міст (Лисянки, Димера і иньш.) Війна почала ся сама собою і з обох боків: і з боку народу, з боку Поляків. Григорій Чорний не міг устояти ся проти народнього повстання. Полчани його арештували і видали Тарасові Трясилові. Військова рада засудила його на смерть, і його вбили. Польський гетьман Конецпольський покликав всі запасні війська, і почала ся кампанія. Подобиці сієї кампанії до нас не дійшли: початок її відомий нам дуже добре, а на чому скінчила ся і вона, про те джерела мовчать. Бачимо тільки, що всі реєстрові козаки стоять за повстаннє і митрополит Йов Борецький благословить народ, а син митрополита служить сотником у війську. Кінчаєть ся повстаннє облогою козацького табору під Переяславом 1630. р. Облога скінчила ся умовою, але на сей раз ініціатива умови мабуть вийшла від Поляків: вони не могли забрати козацького табору. У польських мемуаристів є така замітка, що переяславська облога коштувала дорожче, ніж увесь пруський похід. Повідомляючи про похід на сеймі, Конецпольський нічого і ніколи не сказав про те, чим

він скінчив ся. Очевидячки Поляки перші пішли на згоду. І справді ми бачимо, що старе становище козаків не змінило ся.

Що стало ся із Трясилом, ми не знаємо. За два роки ми зустрічаємо вже другого гетьмана. При новому гетьмані козацькі справи поліпшали: реєстрових козаків при ньому було від 30 до 40 тисяч. Новий гетьман звав ся Іван Петражицький-Кулала. Про нього ми знаємо дуже мало. Не знаємо навіть про те, коли він почав і коли скінчив своє гетьманованнє. Ми зустрічаємо його тільки один раз, коли він показав себе чоловіком дуже патріотичним, саме року 1632., коли помер польський король Жигмонт III. Польський трон був виборний. Один сейм — е л є к ц и й н и й, виборний, повинен був вибрати короля, а другий к о р о н а ц и й н и й його коронував, т. є. робив із ним умови. Звичайно при виборі нового короля всі громадські стани подавали через своїх сеймових депутатів петиції, в яких виявляли свої бажання. Король звичайно приймав їх, обіцяв задовольнити, але не завжди додержував свого слова. Так було і тепер. До нового короля, бачимо ми, обертають ся і козаки, і православне духовенство. На щастє на короля вибрано чоловіка дуже гарного, сина Жигмонта III., В л а д и с л а в а IV. Се був один із найсвітліїших

польських королів. Він мав широкі політичні завдання і заходився спинити анархію польських магнатів. Розуміється, королівська влада була дуже обмежена, але Владислав зробив навіть більш, ніж мав спроможність зробити польський король. Першим його ділом було практичне переведення рівноправності православного духовенства. На чолі депутатів від православного духовенства стояв архимандрит київо-печерської Лаври, Петро Могила, один із видатніших людей в історії України з освіти і розуму. Він мав родинні зв'язки із висшою аристократією. Предок його був молдавським господарем, сестра була заміжжям за Михайлом Вишневецьким, а син її був той самий Ярема Вишневецький, про якого річ буде далі. Таким робом Могила був споріднений із видатнішими шляхетськими родинами: із Збаражськими, Заславськими. Зв'язки з ними не мало помогли йому, найбільше ж допомогла освіта.

Він зумів пересвідчити короля в тому, що робити утиски православній церкві політично і небезпечно для самої польської держави. Під впливом Петра Могили новий король видав документ-диплом, яким надавав свободу православію. В цьому дипломі було ска-

зано, що людей не будуть примушувати до унії, що польський уряд признає православного митрополита і шістьох єпископів (перемиський, львівський, луцький, володимирський, пинський, холмський) і що забезпечується вільний перехід із унії на православіє і навпаки. Нарешті признано свободу публичної відправи православних обрядів на рівні із католицькими. Сей дипльом король видав Петрові Могилі, не вважаючи на те, що в сенаті косо дивили ся на се, і латинський архієпископ, який коронував короля, публично у різьких словах се йому висловив. Але дипльом уже видано, і релігійна боротьба на якийсь час втихомирила ся.

Труднійш було уладнати козацьку справу. Козаки прислали депутацию із вимогою одміни пунктів куруківської умови: 1) щоб уряд не примушував повертати нереєстрових козаків у кріпацтво; 2) щоб реєстри скасовано; нарешті 3) козаки вимагали голосу на сеймі на рівні із шляхтою. Сього король не ладен був зробити, але ж обіцяв обстоювати їх справу на сеймі, хоч зробитити се не так легко було, бо сейм і слухати про се не хотів. Але окрім Петра Могили, що мав родинні звязки із польською аристократією і через те мав деякий вплив на неї, крім доброї волі короля була ще одна причина, що

допомогла козакам у їх справі. Гетьман Іван Петражицький з козацькими військами заняв пограничні воєводства (волинське і белзьке) і розквартирував козаків по маєтностях найважніших панів, які брали участь у сеймі і мали вплив на короля.

До нас дійшла допись кн. Заславського : з неї знали, що Петражицький розіслав до всіх видатніших магнатів листи, в яких загрожував їм, що маєтки їх розграбує до краю коли вони не подадуть свого голосу за православіє. Та й пани самі по собі не дуже протестували проти дипльому, виданого духовенству.

Після сього у козацькій історії наступає на два роки спокій. Але ж на третій рік знов виникає стара справа. На сей раз польське військове міністерство, се-б то коронний гетьман Конєцпольский, приміркував новий спосіб, змагатись із козаками. Конєцпольский бачив, що повстання завжди організують ся на Запорозжжі, куди дістатись Полякам було дуже трудно, бо небезпечно було їм заходити на далекі, безродні та й невідомі степи. Тоді Конєцпольский починає міркувати, яким би чином наблизити польські потуги до Запорозжжя. Задля того він приміркував збудувати коло Запорозжжя фортецу, посадити там міцну залогу і звідтіль

стежити за Запорозжєм і емігрантами. Користуючись тим, що того часу на польській службі був французький інженер Гільом де Боплян, Конецпольский виправив його у степи, де Боплян за короткий час збудував кріпость К о д а к. Та се замість того, щоб утихомирити, обурило Запорозжє, викликало новий рух. Тоді саме запорозький кошовий Сулима без відома і проти волі уряду зробив напад на Турків, подав ся на Чорне море, і знівечив декілька міст: Кілію, Ізмаїл, Аккерман. Похід сей тяг ся доволі довго. Між початком і кінцем його Боплян устиг збудувати згадану у горі фортецу. Сулима, повернувши з походу і побачивши фортецу, зрозумів, яка небезпека для Запорозжців, мати в такому близькому сусідстві Поляків, напав на неї, взяв її приступом і перебив залог. Се було сигналом до війни. Але Поляки скоро спинили се повстаннє, уживши хитрощів проти Запорозжців. Вони післали проти них два полки реєстрових козаків. Останні, удаючи з себе своїх, завели зі Сулимою переговори, їх пущено до запорозького, табору але зараз же вони заарештували Сулиму і всю запорозьку старшину і видали її Полякам. Поляки одправили всіх на сейм і там покарали.

Повстаннє таким робом спинено, але се діло нічого ще не рішило. Уже років через

півтора підіймаєть ся нове повстаннє Павлюка. Воно почало ся, як і попередні на Запорозжю. Запорожці приходять на Україну і там вибірають гетьмана. Гетьманувала тоді стара людина Томиленко. Як здаєть ся, він був більш прихильний до народнього діла, ніж до уряду. Він нічого не чинить проти Павлюка, коли той прийшов із Запорозжцями на Україну, а нарешті і сам зрікаєть ся свого уряду і передає його Павлюкові. Польський уряд, довідавши ся про те, що Томиленко вже не гетьманує, вибірає нового гетьмана Саву Кононовича, переяславського полковника. Але-ж не довго довело ся йому гетьманувати. Переяславці самі напали на нього і доставили Павлюкові, а той скарав його на горло за зраду. Боротьба була нещаслива. Ще не весь народ був на стільки підготований утисками, щоб пристати до повстання; народня маса лишала ся ще спокійною. Павлюкові з початку щастило. Він іде верх по Дніпрові до Канева: але-ж під селом Кумейками, у південній частині нинішньої київської губ. його настигла велика польська кавалерія, заатакувала і примусила відступити до Дніпра. Тут біля міста Боровиці він мусів піддатись, і його покарано на смерть, хоч Кисіль і обіцяв йому амнестію.

Павлюк — се прибране його ймення. Повне його прізвище П а в л о М і х н о в и ч Б у т.

Разом із утихомиреннем повстання Павлюка починаєть ся реакція проти козаків. Уряд починає викидати із реєстрів усіх повстанців: виникає цілковита переміна козацьких реєстрів. Маєтки всіх реєстрових, що їх убито в часі повстання, конфісковано, а сім'ї їх розігнано. Козаки стратили право вибору старшин висше сотника; усю старшину призначав тепер сам уряд. Уряд гадає, що споможегь ся поставити старшиною реєстрових козаків, людей певних, на яких завжди можна буде покласти ся, але він дуже помилив ся у сьому.

Уже за рік (р. 1638.) починаєть ся нове повстаннє і до його пристають тепер і селянські маси. Козаки зрозуміли, що без простого народу вони не можуть нічого зробити, і через те підіймають повстаннє тепер не за права свого тільки стану, а за права свого народу. Здаєть ся, що се повстаннє могло-б мати успіх, але вибрали на гетьмана чоловіка слабої волі, нездатного до військової справи. Се був Яцко Острянин. Прозвали його через те, що він був родом із міста Остра, нинішньої чернігівської губ. До Острянина пристає вже стільки потуги, скільки досі не було ні в одного із гетьманів, але він не тя-

мив, як їх спожити. Він обірає за фронтову лінію річку Сулу, ходить верх і низ по берегу, боїть ся перейти через неї, марнує таким чином зручний час і дає Полякам змогу, зібрати своє військо. Коли прибули нові польські війська, Острянин став відступати, і Поляки обложили його в окопі Предковичнім, біля устя Сули, в урочищі Стариця.

Козаки побачили тоді невдатність Острянина і, скинувши його з гетьмановання, вибрали гетьманом Дмитра Гуню, але вже було пізно: тільки й всього, що Гуня, чоловік дуже талановитий, встиг затягти облогу на довгий час. Коли Острянина скинули з гетьмановання, він, підбивши ватагу козаків біля тисячі, перейшов на Слобідську Україну, що належала до московської держави. Там він осадив місто Чугуїв. Після того ми зустрічаємо його там упродовж декількох років. Се була перша кольтонізація Слобідської України з Дніпровської.

Гуня не спроможний був видержати облогу до кінця, бо у козаків бракувало припасів: так само, як і Острянин, він у купі з Филоненком і иньшою старшиною, пробив ся крізь ряди ворогів і втік на Запорожжє. А козаки, що лишили ся під Старицею, мусли поквітувати постаннє. Конецпольский

доручив розплату Миколі Потоцкому. Ся безрадна людина думала, що можна жорстокими карами викорінити всяку ворохобню. Він зараз же звелів зібрати ся радї в урочищі Маслів Став, щоб объявити урядові постанови, а сам заняв ся репресалїями: силу людий покарано на горло. Потім объявлено волю уряду: усі вільности козацькі скасовано. Сїмі козаків, що загинули підчас останнього повстання, повернено в кріпацтво. Реєсгр зменьшено до 1200 чоловіка. У козаків віднято право, вибирати старшину висше сотника. Полковників і старшину назначав тепер уряд із шляхтичів. Здавало ся, що козацьку силу і автономію зовсім зломлено. І справді після сього минає десять лїт, коли все замовкло. Від бунту Острянина до повстання Хмельницького (1638--1648) проходить нещасний період, коли уряд уживає всяких засобів, щоб спекати ся небезпеки з боку козаків. Уряд вибирає із козаків цілу групу людий, що слухали ся його у всьому. На козацьку старшину призначає найбільш чужинців, що нїяк не були звязані ані з народом, ані з краєм.



ПЯТА ГЛАВА.

Характеристика української шляхти XVII. віку. — Становище українського народу перед повстанням Хмельницького. — Гетьман Богдан Хмельницький. — Жовті Води, Корсунь, постій під Білою Церквою, універсали Хмельницького.

Ми спинили ся на тому, як 1638. року повстаннє Острянина здавлено і польський уряд мав спромогу, по всій своїй волі завести на Вкраїні лад, який тільки хотів. Багато сил спожив народ підчас повстання Острянина, і через те після того не можна вже було йому спромогти ся на другу таку фактичну реакцію. І справді за 1638. роком ми маємо таких десять літ, коли в народі жадного руху нема. Впродовж сього десятиліття ми бачимо, що польський ідеал проявляється у всій своїй силі і після нього

складається у весь побут краю. Нарешті і боротьба приймає тепер иньший характер: вона стає не тільки становою, а і національною через те, що виявляються в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному. Після інстинктів одної нації доконче треба було і привілейованого стану, міжтим як інстинкти другої вимагали повної рівноправности всіх членів суспільности. Досі боротьба була станова. Шляхетський стан силкував ся взяти верх і підгорнути під себе всі иньші стани. Український народ не хотів корити ся такому ладові і, позбуваючи ся землі, все-ж таки змагав ся зберегти хоч особисту волю. Тепер шляхетський стан привілейований одержав всю ту владу, якої добуваєть ся: він заволодів тепер усіма землями в краю і права його на землі не знаходили тепер жадного протесту. Опріч того, минаючи невеличке число реєстрових козаків, усіх останніх підвернуто на кріпаків. Таким робом, що ранійш було *primum desiderium*, те зробило ся тепер фактом.

Того часу виявляють ся дуже яскраві типи української шляхти, які можна поділити на декілька категорій.

Перший тип — магнатський, який фактично стоїть дуже високо понад звичайною шляхтою. Як на репрезентанта такого

магнатського типу можна вказати на князя Ярему Вишневецького, родом із Волині. Батько його Михайло Вишневецький, староста овруцький, мав великі маєтки на Волині. Користуючи ся своєю посадою і одміною економічних напрямків, він дістав у короля привілей на землі ще не заняті і почасти навіть невідомі польському урядові. Як добрий господар, він устиг зібрати великі достатки. В руках його опинила ся мало що не вся теперішня Полтавщина. Сей Михайло Вишневецький був ще православний, але ж сина свого Ярему віддав він до єзуїтської школи, яка вважала ся тоді за найліпшу. Ярема заки вийшов зі школи, перейшов на латинський обряд і зовсім перейняв ся польськими поглядами. Ярема був небожем Петра Могили, мав також иньших родичів, які зістали ся православними, але ж вони на нього жадного впливу не мали. Він був чоловік вельми осьвічений, дуже талановитий і добрий організатор, але разом із тим він виявляв собою яскравий тип сваволі, безмірної жорстокости, панської пихи і погорди до свого рідного.

Поруч з магнатами стоїть дуже численний стан середньої шляхти. Вона перша почуває, що не можна злучити української національности з польською. Тому, що

руська національність перебуває в утисках, у загоні, вона приймає польську національність: вводить у сім'ї польську мову, віру і звичаї, приймає або приписує ся до польських гербів і родів, щоб не відрізняти ся від стану польської шляхти і таким робом силкуєть ся закрити своє українське походження. Шляхтичі сї, хоч і у меншому розмірі, як магнати, визначають ся великою буйністю і сваволею. Користаючи з того, що у польській державі народня маса не здержує їх своїми протестами, а суд безсильний супроти них, їх сваволі та буйности не було краю. За тип такої середньої шляхти можемо взяти Самуїла Лаща. Він походив із дрібної волинської шляхти, служив у коронному війську і спокористував ся протекцією гетьмана Конецпольского. На протягу яких дванацяти літ не було такого злого вчинку, що б він не заподіяв; і душогубствував, і робив „заїзди“, і грабував, забирав чужих жінок і т. инь. Коли бракувало йому власного війська, від одержував за помосу від Конецпольского. Зраховано, що проти сього Самуїла Лаща видано триста до чотириста судових заочних присудів, які його присуджували на „баніцію“. Один із мемуаристів зберіг куріозний анекдот. Раз Лащ поїхав із гетьманом на королівський

двір у мантиї, зшитій із присудів, виданих проти нього. Се тип середньої шляхти.

Дуже жалко виглядають ті шляхтичі, що думають сполучити шляхецтво зі своєю національністю, що не переходять до чужого народу і задержують православну віру і народню мову. Вони не можуть знайти осередку, до якого б могли пристати. Польська шляхта цурається їх через те, що вони схизматики, а народ через те, що вони шляхтичі-пани. Таким типічним шляхтичем являється Адам Кисіль, останній київський воєвода, чоловік досить освічений. Дуже часто зустрічаємо його у такім прикрім становищу. Поляки посилають його за для переговорів із козаками, а ті не приймають його, хоч Кисіль доводить їм, що він „кість од костий їх“. На се козаки відповідають йому, що воно може й так, та дуже вже ся кість обросла польським мясом. Коли-ж Кисіль стане було говорити у польському таборі що небудь на оборону козаків, йому відповідають, що він схизматик, що йому не можна няти віри. Таким робом сі шляхтичі без усякого ґрунту під ногами.

Були нарешті й такі шляхтичі, що лишили ся при вірі свого народу і відрікли ся від привілеїв свого стану. Дуже яскравим зразком такої шляхти

являється Юрій Немирич, один із цивілізованіших людей свого часу. Він учився за границею, де пристав до раціоналістичної секти Антитринітаріїв і був відомий своїми науковими теологічними працями і диспутами. Коли зчинила ся боротьба на Україні, він одразу зрозумів, що треба вибирати одно із двох: або відректи ся своєї національності, або привілеїв свого шляхецького стану. Таких прикладів, як Немирич, по відомих нам жерелам можна показати декілька, н. пр. Верещак.

Загальною ознакою десятиліття після повстання 1638. року є сполучення шляхти і велике надужиття нагодних сил. В економічному і соціальному стрію шляхта заволоділа всім народом і повернула його у кріпацтво. Народ мусів терпіти, бо не мав за плечима ніякої сили, на яку міг би спертися. Козацтво зломлено, і воно само держало ся в дуже незначнім числі. Виникають протести тільки селян, але як і у всякого простого народу протести виявляють ся тільки в еміграції. Се був час, коли селяни після того, як не вдали ся повстання, знаходять нові місця для еміграції у басейні Дону — Слобідська Україна, нинішня харківська губ., частина курської і вороніжської. Другого виходу для народу не було: треба було або зробити ся кріпаками, або шукати собі долі деінде. Що

до козацтва, то воно було дуже пригнічене : після побіди над Острянином коронний гетьман зібрав козаків і об'явив їм новий лад. Проти Куруківської умови мало не на половину урізано права козаків. Число реєстрових козаків зменшено до 1200, всі родини тих козаків, що брали участь у повстанні, виключено з реєстрів і повернуто на кріпаків ; козакам відобрано право вибирати старшину (висше сотника), яку тепер призначав сам уряд. Тепер усі козацькі полковники були або шляхтичі, або чужинці, от як Вірменин Ілляш Караїмович, або козаки, вірність яких польському урядові була давно запевнена вже, от як Барабаш. Над козаками поставлено замість гетьмана нового урядника, що звався комісарем. За се десятиліття перебуло трьох таких комісарів: Комаровський, Зацьвіліховський і Шемберг.

Те місце, де козацтво мало опору, не наче б базис до повстання — Запорожжє, було тепер в дуже трудному становищу. Уряд зрозумів, що се кубло всякого повстання і рішив ужити проти нього енергічних мір. Над самими порогами він поновив збудовану раніш інженером Боплянком кріпость Кодак і почав держати там велику залогу, щоб оберегати кріпость і не давати селянам спроби, тікати на Запорожжє. Окрім того По-

ляки посилають од часу до часу назирати над степами. Таким робом той базіс став тепер для селян уже недоступним, і їм трудно було там збирати ся. Через те переєстрові втікачі складають тепер ватаги, які без пристановища ходять собі по південних українських степах. Иноді сі перехожі йдуть у найми до кримського хана, а часом ходять на промисли, аби як небудь прохарчувати ся.

Про них ми дуже мало відаємо по джерелам. Тільки відгуки про них дійшли до літописців, і ми знаємо, на приклад, про двох отаманів таких ватаг. Так один із них, Максим Гулак, що без пригулку тягав ся по степах, умер у таборі з голоду і через неостачу дерева його поховали у бочці. Зберіг ся переказ і про другого такого отамана, Карпа Півтора-Кожуха. Він перейшов зимувати у південну Харківщину; за ним післали польську дивізію, але вона збила ся з дороги і дуже багато польського війська перемерзло у степах. Літописець Самійло Величко, оновідаючи про сей факт, додає: „Шукаючи того Півтора-Кожуха, забули свого зі собою взяти“. Тим не менш, хоч український народ перебував у такому дуже трудному становищу, спокою вистарчило тільки на десять літ і після того зорганізувало ся таке повстаннє, якого не було ранійш. Ясно,

що всі люди і кріпаки, і козаки, були в такому прикрому становищу, що досить було искри, щоб повстаннє загоріло ся по всій Україні.

Польські історики повстанню Богдана Хмельницького надають характер пімсти за особисту образу. Очевидячки такий погляд непевний: не може один чоловік учинити революції. Треба, щоб уся народня маса була покривджена, щоб усі відгукнули ся на зазив одного чоловіка до повстання. Таким робом звертати повстання Хмельницького на особисту пімсту не можна. Се просто партійна манера польських істориків, яка не відповідає історичній правді.

Богдан Зиновій Хмельницький (1648—1657) належав до старого козацького роду. Ми знаємо, що його батько був чигиринським сотником. Його вбито в турецькім поході року 1620. у Цецорській битві, коли військо Жолкевського зовсім розбито. Син його, Богдан Хмельницький, попав у турецький полон і там пробув років зо два. Із сього ми бачимо, що підчас повстання Богданові було під 50 літ (р. 1648).¹⁾ В часи дав

¹⁾ Історик Каманін силкував ся доказати, що Хмельницький походив із київського міщанського роду, одначе в багатьох сучасних



Гетьман Богдан Зиновій Хмельницький,

нійших козацьких повстань його ймення не згадується. Тільки після втихомирення повстання Павлюка він підписав козацьку умову як писар Запорозького війська. Даного часу він був чигиринським сотником. У нього зчинила ся сварка із підстаростою Чаплінським за землю. За смерть батька і заслуги Богдана чигиринський староста Данилович наділив його хутором Субботовом. Але ж староста не мав права, дарувати землі на віки, а тільки давав право, володіти землею до смерті, бо він сам був тільки орендарем коронних земель. Данилович помер. Другий староста Станіслав Конецпольский продовжив права Богдана на хутір, але ж син його Александер Конецпольский, зробившись після смерті батька старостою, не вважав обов'язком для себе, держати ся постанов Даниловича. До сього Конецпольского підлестив ся Чаплінський і добув у нього право на землю, якою володів Богдан. Таким робом, коли Хмельницький завів процес, то не за землю,

листах його виразно звуть шляхтичем. Венецький посол у Відні означає у своїм листі з падолиста 1649. р. — очевидно на основі справоздань із Польщі — вік Хмельницького 55 54 роки, а се вказувало б на те, що Богдан родив ся 1595. року.

М. К.

а за страти, які зробив на сей хутір, які видав на хазяйство. Образи тут ніякої нема. Се звичайний цивільний процес, яких того часу було багато. Є тут, правда, друга кривда з боку Чапліньского. Одержавши право на сей маєток, він зараз же зробив напад зі своїми слугами на Субботів, коли не було Хмельницького дома, і заволодів ним, при тім десятилітнього Богданового сина оббив канчуками, а через декілька днів одружився по католицькому обряду із Богдановою жінкою. Двох думок про се не може бути через те, що вся справа записана в одного мемуариста. Богдан удався до суду, але шляхетські суди були по стороні його противника, а трибунал теж відтягав діло не на його користь.

Того часу випадково Хмельницький явився одним із членів депутації від козаків до короля з просьбою про козацькі права. Тут, він несподівано зустрів такі обставини, що сприяли козацькій справі. Владислав IV. бачучи, що шляхетська анархія веде польське королівство до погибелі, приміркував дуже широкі пляни реорганізації держави, але ж він бачив, що сього не можна зробити, не маючи під собою військової сили. Він задумав обмежити перевагу магнатів і шляхетського стану і зрівняти права всіх і всіх. Сей королівський замір поділяли коронний

гетьман Конецпольский, який написав плян цілої реорганізації, і канцлер Оссоліньський. Плян уложено таким робом: король має повести справу так, щоб объявити війну Туреччині. Але що в польської держави не було гроший, звернули ся до Венеції. Венеціанський посол Тієполі дав згоду на се. Опираючись на наняте військо і на козаків, королеві можна було зробити реформу в своїй державі. Якраз сі заміри короля укладали ся під той час, коли Хмельницький приїхав до короля із козацькою депутацією. Король прийняв її дуже ласкаво і дав їй декілька авдиенцій. Що робило ся на тих авдиенциях, не відомо. Нам відомі тільки відгуки про се. Один з них дуже яскраво змальовує заміри короля. Се відома відповідь Владислава на жалоби козаків: „Дивую ся вам, що ви, лицарські люди, маючи при боці шаблі, скаржите ся“. У слід за тим канцлер Оссоліньський поїхав на Україну, ніби то за тим, щоб переглянути свої ніжинські маєтності, і там передав козакам королівські листи. Що було в них, ми не знаємо. Мабуть там затверджено привілеї і вольности козаків, які перше показовано.

Тим часом королівські заходи не вдали ся. Сейм, зібравшись 1646. року, довідав ся про них. Він страшенно обурился на короля,

закидав йому зраду і не дозволив зробити нічого із того, що пропонував король. Після сього король занедужав і останній час свого віку вже не мав сили підвести ся з ліжка. Саме того року починаєть ся повстанне на Україні.

Місцеві польські влади силкують ся строгими заходами втихомирить повстанне: приймаючи доноси, вони вистежують змови, вишукують жидів, чинять сувору розправу над арештованими. Між иньшими арештовано і Хмельницького. Як здаєть ся, йому загрожувала кара на горло. Але що він належав до козацької старшини, то треба було сповнити деякі формальности, щоб засудити його. Справа затягла ся, і Хмельницького вкинули у тюрму, що була під доглядом чигиринського полковника Кречовського. Той Богдана випустив. Хмельницькому нікуди було більш тікати, як на Запорожжє. У ті трудні часи у Запорожців не було сталого місця, вони переходили із одного місця на друге. Хмельницький знайшов їх на урочищі Микитин Ріг.¹⁾ Запорожці радо прийняли його і вибрали гетьманом. Найбільш тут допомогло Хмельницькому те, що він

¹⁾ Теперішнє місто Нікополь, катеринославського повіту.

привіз зі собою королівські грамоти, що їх роздобув у Барабаша. Запорожці побачили, що є нова надія на полекшу їхнього тяжкого становища, нова підстава до повстання, яка вийшла від самого польського уряду. Але ж сили їх були дуже малі. Через те, щоб збільшити свої сили, Хмельницький поїхав у Крим просити за помочи у хана і після довгих переговорів схилив хана прийняти середню міру. Хан якраз тоді був не в ладах із польським урядом. Річ у тім, що ще сто літ назад за короля Жигмонта І. Поляки пообіцяли платити Татарам „упоминок“ — ханський дарунок, який звав ся г а р а ч — дань, щоб Татари не нападали на польські землі. Татари завжди претендували на те, щоб польський уряд ретельно платив сей гарач, і із-за того раз-у-раз виникали незгоди. Саме на таку незгоду і наскочив Хмельницький. Сам хан не пійшов на війну, але-ж дозволив іти своїм мурзам. Хмельницький увійшов у згоду із Т у г а й - Б е є м, перекопським мурзою. Властиво се були не кримські Татари, а Ногайці, кочівники. На яких се було умовах, трудно знати, але Хмельницький певно заманив їх тим, що вони зможуть дістати на Україні великий ясир-поживу. З дуже невеликими силами почав Хмельницький свою справу, але-ж вона відразу стала на міцні ноги через те,

що вся народня маса ждала тільки першої искри, щоб самій повстати.

Друга причина вдачі повстання, менш важна, була та, що сам Хмельницький був дуже талановитий організатор і полководець. Тим часом проти нього вислано із військами коронного гетьмана Миколу Потоцького, чоловіка зовсім невдатного до військової справи. З таким супротивником талановитість Хмельницького виходила ще із більшим ефектом, із більшою силою.

Ще у степах, на урочищі Жовті Води, на границі нинішнього Верхньодніпровського і Олександрійського повітів, зустрів Хмельницький ватагу польського війська під командою Степана Потоцького, сина гетьмана (1648). Хоч козаків було далеко менш, ніж Поляків, польський одряд зовсім знищено, а самого Степана Потоцького вбито. Не будемо довго зупиняти ся на подробицях сього походу. Більш за все допомагало Хмельницькому те, що більшу частину польського війська складали місцеві селяни, які на перший поклик Хмельницького переходили на його сторону і в польському таборі лишала ся сама шляхта. Після того Хмельницький, рушаючи далі на Україну, заняв Чигирин. По дорозі скрізь його вітали дуже радо, відчиняли йому свої брами і вся

селянська маса приставала до його. Побачивши, що до Хмельницького пристає вся Україна, гетьман Потоцкий стратив голову і замість того, щоб напасти відразу на козаків, тим більш, що мав чималі військові потуги, він одступив від Черкас і дав дуже безтактовний приказ, палити всі села і міста. Козаки настигли його близь Корсуня. Потоцкий запалив Корсунь і хотів відступати далі, але ж попав у засідку, зроблену зарані Хмельницьким і майже всю армію польську перебито або полонено. Обидва коронні гетьмани і коронний: Микола Потоцкий, і польний: Каліновский, теж попали в полон і їх видано Татарам. Тенер Польща лишила ся і без гетьманів і без усякої армії.

Не зустрічаючи по шляху ніякої перепони, Хмельницький, дійшов до Білої Церкви. Сюди стали сходигись селяни, приносячи зі собою зброю, яка у кого була. Тут ми стрічаємо один факт, який мав опісля велике значіння. Під Білою Церквою Хмельницький видає універсали до українського люду. У сих універсалах він закликає весь народ до повстання і всім обіцяє козацьке звання, се-б то право волі, яке мали козаки. Сі універсали зробились, розуміється, прапором, під яким і розвивало ся повстання. Ми побачимо опі-



ся, які трудні обставини виникли для Хмельницького через сі універсали.

Два місяці стояв Богдан Хмельницький під Білою Церквою і за той час дбав про те, щоб дати тим ватагам, що поприходили до його, якунебудь організацію. Він ділить їх на полки. Число полків було не визначене: у Кривоноса в полку було 20—30 тисяч чоловіка, у других же полках було по одній до двох тисяч. Поки Хмельницький займав ся сією організацією, польський уряд устиг зібрати деякі сили із магнатських міліцій. Із таких міліцій найчисленнійшу (6000—7000) і дуже здисципліновану мав князь Ярема Вишневецький. З початку він не придавав ніякого значіння повстанню Хмельницького, але-ж побачивши, як швидко воно розростає ся, він рішив допомогти своїм братам-шляхтичам. Поки він дійшов із своєї резиденції Лохвиці до Дніпра, повстаннє розлило ся вже всюди і він побачив, що далі йти вже не можна. Тоді, не переходячи Дніпра, він став одступати на північ і через Білу Русь прийшов до північної Волині. Тут пробував зорганізувати шляхетську оборону, але справа пішла погано: багато селян тікало від нього до козаків, і його військо не більшало, а меншало. Проти нього вислано полковника Кривоноса. Між ними склали ся

три стички. Кожний раз князь Ярема одержував побіду через те, що його військо було більш здисципліноване, а між тим кожний раз йому доводилося відступати на сто до ста п'ятьдесять кілометрів¹⁾, щоб його не оточили зрушені всіма сторонами селяни. Нарешті він одступив до міста Збаража, в Галичині, головної своєї маєтності, і розпустив свою міліцію, а сам поїхав на сейм у Варшаву, де тоді саме припали вибори нового короля за смертю Владислава IV.

Після того, як зникла остання сила, повстання досягло величезних розмірів і розгорнулося тепер по Поділля і Волині.



¹⁾ Автор лічить на версти — ми перемінили їх на кілометри.

ШЕСТА ГЛАВА.

Розправи козаків над шляхтою, міщанами та Жидами. — Пилява. — Замость. — Вибір Яна Казимира польським королем. — Хмельницький у Київі. — Політичні напрямки на Україні. -- Польські послы в Переяславі.

Ми зупинили ся на тім, як Хмельницький, побивши Ляхів, став табором під Білою Церквою і звідтіля він пустив славний свій універсал, який не дійшов до нас у текстї, але зміст його нам відомий. Він закликав весь нарід до повстання, обіцяючи надати козацькі права всьому народови, коли повстаннє мати ме успіх. Універсал мав страшенний вплив і всюди: на Волині, на Поділля, у Червоній Русі, весь нарід масами кинув ся до повстання. Коли Хмельницький організував полки, не держав їх в одному місці при собі, а розпускав їх на всі сторони краю. Тоді-то

і починаєть ся сутужна розправа козаків із ненависною шляхтою.

Тут ми бачимо різні виходи, на які кидаєть ся шляхта: повстаннє захопило її несподівано і вона не знала, що їй робити. До зорганізованої боротьби вона, звичайно, не була здатна. Дехто із неї пробує зачинитись у замках і по містах, але се не вдаєть ся ізза дуже простої причини: мешканці сих замків і міст — міщани, прихильні до повстання, входять у зносини з козаками і відчиняють їм брами. Коли козаки брали силою яке місто, вони всіх вибивали у пень. Такі приклади були дуже рідкі. Звичайно-ж самі мешканці допомагали їм. Наприклад, у Нестерварі,¹⁾ в маєтку князя Червертинського, шляхта боронила ся, але міщани впустили козаків, і вся шляхта погинула. Другий приклад: у Барі, в маєтку Андрія Потоцького, те-ж усю шляхту перебито. Більшість шляхти пробує тікати таборами, або поодинокі. У мемуаристів записані дуже характерні приклади такого тікання. Один такий приклад записано і в літописі Єрліча. На його в околиці Брусилова так дуже несподівано селяни зробили напад, що він сховав ся у ліс, прийшов пішки до Київа і там уже переховали його Лаврські монахи. Самуїл Твардовський добродушно

¹⁾ Тепер Тульчин.

і дуже сентиментально оповідає про себе, як він утікав із Брацлавщини, де в його була пасіка, і поніс із собою тільки свої літературні твори.¹⁾

Дуже багато шляхти згинуло під той час, але-ж не одним шляхтичам довелося платити ся. Були і иньчі стани, яким до повної міри довелося покрітувати минуле. Між иньчими були се і міщани більших міст. Коли один народ знаходить ся під кормигою другого, то інтелігенція дбає звичайно про те, щоб зассимілювати ся з тим народом, що кермує справами. Те-ж було й тоді: багатий стан міщан хотів зассимілювати ся з Поляками, особливо купецький стан, бо він побиваєть ся за багатою публикою. Ми бачимо, що в таких містах, як Львів, Каменець, ядро мешканців складає міщанство зовсім ополячене. Навіть у Київі цілий ряд війтів, старшин, райців, вживає польського письма і видає себе за Поляків. Таким же чином і по малих містах пильнують привподобитись до Поляків усі ті, що були на урядах. Отсим міщанам-недоляшкам, кар'єристам і довелося тепер квітувати. Через те у мемуаристів є замітки, що козаки були на стільки жорстокі, що вбивали не тільки польську шляхту,

¹⁾ Він був польський поет і історик.

а і своїх, що говорили по польськи і ходили у кунтушах.

Нарешті є ще один стан, який поквітував за колишнє. Се — Жиди. Та жидівська кольонізация, яку застає Хмельниччина, була не перша, а третя по числу. Ми зустрічаємо Жидів на Україні дуже рано. Люди, яких ми називаємо Жидами, приходили до нашого краю трьома шляхами. У княжі часи — се були люди жидівської віри, здається Хазари, предки сучасних Караїмів. Висша кляса їх прийняла жидівську віру. Самі вони племена тюркського. В пізнійші часи у нас являється нова жидівська кольонізация із двох сторін. Перша, куди більша по числу — із Німеччини. В XIII. віці, підчас хрестових походів, коли католицький феодалізм дійшов до найвищого ступіня, цілкомі Жидів стали тікати до Польщі. Се оні були Жида-Анженаси. Вони зберігли народню віру, але не вдержали мови і говорять німецькою діалектом.

В XIII. віці сі німецькі Жиди втекли ся в Польщі, а трохи пізнійш ми зустрічаємо їх і у нас, на Україні. Ми бачимо, що вони, посуваючись на схід сонця, у XV. віці згромадували ся найбільш коло двох пунктів: коло більших міст Галиції, коло Берестя і на Волині, у Луцьку, Володимирі - Волинському і иньш.

Третя група Жидів прийшла до нас із півдня — через Туреччину, Румунію, Крим. З етнографічного боку вони виявляють велику різницю від німецьких Жидів. Жида побережжя Середземного моря в XI. віку прийняли еспансько-португальську мову. Розуміється їх прийшло на Україну далеко менш, ніж онімецьких Жидів, а через те вони дуже швидко засимілювалися із останніми. Але-ж сі Жида мали зі свого боку дуже великий вплив на німецьких Жидів: вони внесли еспанську організацію, кагал, і оживили жидівські традиції.

Коли ми бачимо, що український народ бє жидів, так треба зауважити, що не віра і національність породили в нашого народу ворожі відносини до Жидів. Наш народ по своєму напрямку зовсім толерантний: він ніколи не заглядає у чужу совість. Але-ж на лихо в жидівській традиції є такий погляд, що иньчі народи — вороги божі, а одні тільки Жида — народ, Богом вибраний. Се зроджувало в Жидів ненависть і викликало ворожі відносини до людей иньчої віри. В Європі-ж вони появилися без свого ґрунту і в чужому числі, а все-ж вони покористувалися своїм розвитком і своєю старою культурою. І свого культурного розвою вони вживали на те, щоб прикладати його до еконо-

мічного життя. В середніх віках вони зуміли стягти до себе всі капітали краю, вміли орудувати банковими операціями і т. ин. Між тим, лишаючи ся при своїх ексклюзивних традиціях, вони дбали про те, щоб економічно закріпостити народ. Приходячи до якого-небудь краю, вони гнули ся перед силою і гнули під себе всіх, хто стояв нижче від їх. Таку погану роль вони грали і в нас, на Україні. Вони підлещували ся панам, заявляли себе вірними їм, і таким робом отримували право експлюатувати простий народ. Все се виявило ся величезною масою фактів, по яких пізнати, як ненавидів Жидів простий народ, і скоро зняло ся повстаннє, він Жидів також перебивав, як шляхту і недоляшків. Жидівські мемуаристи кажуть, що вони признають за Жидами право верховодити народніми силами і що гріх проти них бороти ся. Із сих жидівських мемуаристів, що жили на Україні, більш відомі два: перший — Натан-Нета-Бен-Мозе, родом із Ганновера, був рабіном у Заславі в часи повстання і описав його; другий, як здаєть ся, був рабіном у Галичині, у Золочеві або в Перемишлі. Він дуже подрібно описує напади козаків. Сей ще яснійше розказує про провідну ідею Жидів і фантастично описує те, як Жиди зробили ся вибраним народом Єгови. „Козаки“, каже він, „на-

род чортів, вороги Єгови через те, що вони заняли наш край, наші синагоги.“ Отсе загалом така розправа йшла на Вкраїні і вона характеризує всі погляди, які висловили польські і жидівські мемуаристи.

Вернемо ся до загального ходу справи.

Поки Хмельницький організував під Білою Церквою полки із селян і лагодив ся рушати далі, Поляки стали дуже старанно збирати на сеймі військо і на сей раз їм поталанило. Тепер уся шляхта почула, що се діло не державне, не політичне, а станове, і через те вся заходила ся своїм коштом збирати військові потуги. Може се перший раз шляхта за шість тижнів поставила на ноги ціле військо, число якого сучасники назначають на 60.000 чоловік, але мабуть там було більш. Поляки лічили у війську тільки шляхтичів, але кождий шляхтич мав обовязок привести з собою трьох „шерегових“. Сї „шерегові“ платні не діставали, але годували їх і озброювали коштом шляхти. Таким робом, коли польські джерела кажуть, що війська було 10.000, значить було його тисячів 30—40. Так і тут число 60.000 треба в три рази збільшити. В сьому поході виникла для Поляків нова трудність. Воєнним міністром і головним керманичем армії у польській державі був коронний гетьман, або польний гетьман. Але на сей

раз обидва гетьмани сиділи у полоні в Татар. Таким робом, на той час у Польщі не було такого чоловіка, щоб мав право командувати армією. Через те Поляки порішили призначити трьох тимчасових начальників, які звалися по польськи „регіментарями“.

Перебуваючи ще під Білою Церквою, Хмельницький довідався, що ся армія рушила проти нього, а дочувши ся, кого призначили начальниками війська, він, сьміючи ся, промовив: „Проти мене не допоможе ні латина, ні перина, ні дитина.“ Сими словами він дуже влучно схарактеризував призначених регіментарів. Перший із них Остророг чоловік дуже вчений, але у військових справах він нічого не тямив. Другий, вибраний за свою знатність, Домінік Заславський був відомий сибарит. Третім регіментарем вибрано Олександра Конецпольського, хлопця двацять літ, виключно через те, що батько його був гетьманом. Справа так скінчила ся, як і можна було сподівати ся. Вся ся армія зустріла ся з Хмельницьким біля міста Пильяви, на межах нин. Литинського і Лeticьського повітів. У польській армії не було ніякого ладу. Начальників було три; крім того була ще ціла маса магнатів, що мали голос на військовій раді. Всі до того були певні побіди, що вибрали ся на кампанію, як на

баль: понабірали зі собою усяких розкошів, ввесь час бенкетували та піячили. Як кажуть, Поляки привезли зі собою цілі вози ланцюгів для сподіваних бранців. Але-ж тільки армія рушила, зараз же почалися суперечки та сварки між регіментарями і магнатами. Скоро обидві ворожі армії зустріли ся і Хмельницький довідав ся про суперечки в польському таборі, він ужив дуже наївної хитрости, щоб налякати Поляків, і ті хитрощі досягли повного успіху. Пустивши чутку, що він чекає заповоги від Татар, він звелів полкові К р и в о н о с а відділити ся і, вивернувши кожухи, із криком „Аллах“ увійти в козацький табор. Досить було сього, щоб на Поляків навести страшенну паніку. Серед сварок начальників, серед браку всякої дисципліни вся ся армія кинула ся в розтіч. Кн. Ярема Вишневецький після невдатної проби здержати на місці утікачів, теж кинув ся на втікача і на другий день із двома слугами прибув до Львова.

Тепер перед Хмельницьким відкрило ся чисте поле для діяльности. Він пішов на захід, обложив Львів, взяв із нього здоровий викуп, щоб розплатити ся з Татарами, і рушив далі до границь Польщі. Але тут зявляють ся перші симптоми слабости Хмельницького. Ми бачимо, що він на чолі двохсот-

тисячної армії облягає зовсім непотрібну йому кріпость Замость, на границі з Польщею, і лишається там на декілька тижнів, ніби то не маючи спромоги її узяти. Не розуміємо, що се значить. Тим часом він входить в умови зі сеймом і вимагає, щоб сейм вибрав короля, якого він хоче, власне, брата Владислава IV., Яна Казимира. Проти його бажання сейм не посьмів змагати ся, і Яна Казимира вибрали королем. Скоро про се довідав ся Хмельницький, покинув Замость і вернув ся до Київа. Се можна пояснити собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому вдала ся справа, він путав ся і не знав, що робити далі. Рівночасно він нав'язує дипломатичні зносини у трьох-чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що народ був неготовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли народ ішов проти Поляків, то тільки інстинктивно, як проти своїх гнобителів, бо бачив, що йому дуже погано живеть ся під їх кормигою. Треба знати, що, щоб поставити щось доброго замість поганого, на те треба принципів, які народ мусить виставляти у своїй боротьбі. Хто стоїть на чолі повстання, мусить

знати всю суму бажань свого народу. Доко-
ряти Хмельницькому за незнання сього не
можна: він підніс прапор повстання того не-
щасного часу, коли народ мав змогу скинути
зі себе пута, але не знав, що робити далі.¹⁾

¹⁾ Ся оцінка політики Хмельницького
зовсім невірна через те, що автор опираєть ся
на фактах, наведених Костомаровим, а Ко-
стомаров черпав свої відомости із другоряд-
них жерел (хронік, мемуарів, брошур), лиша-
ючи найважнійше і найвірнійше жерело (ди-
пломатичну переписку, урядові акти) майже
зовсім на боці. Так на приклад звістка, що
Хмельницький вимагав від сойму вибору Яна
Казимира на короля і що сойм вибрав
сього кандидата саме тому, що козацький
гетьман сього бажав, се все легенда.
Хмельницький хотів зразу підперти кандида-
туру московського царя на польський коро-
лівський престіл, а коли сей відмовив ся, по-
пирав семигородського князя Юрія І. Ракоці.
Вже по виборі Яна Казимира вислав зпід
Замостя до Семигороду Виговського, щоби
намовив князя чим скорійш напасти на Кра-
ків і захопити польську корону в свої руки.
Правда, прилюдно, про людське око, виска-
зав ся Хмельницький кілька разів за вибором
Яна Казимира, але аж тоді, коли сей вибір

В політичному напрямку в часи Хмельницького ми бачимо такі партії. Старшина має деяку культуру, але ж культуру після польського шаблону. Її бажання йдуть до того, щоб знищити польську шляхту і самій зайняти її місце. Вона не може стати на на-

був уже і без того запевнений; він думав таким чином зєднати собі ласку будучого короля. Годі зрозуміти, чому автор думає, що Замость був Хмельницькому не потрібний; сеж була найсильніша польська кріпость, а положенє її на границі польсько-української території робило її ще важнішою. Зрештою, коли й згодити ся із автором, тоді похід під Замость треба вважати за воєнну демонстрацію (як от похід гр. Турна під Відень в 30-літній війні), що мала на меті нагнати Полякам як найбільше страху і примусити до більших уступок. Вибір і посольство Яна Казимира не були причиною повороту Хмельницького на Україну, а служили йому лише за притичину до повороту, бо пора вже була пізна (кінець падолиста), а козаки не звикли до зимових походів, тай небезпечно було зіставатись на зиму у ворожім краю, не маючи кріпости у своїх руках. Що Хмельницький любив в один і той сам час навязувати дипломатичні переговори в 3—4 супереч-

родній ґрунт, не може уявити собі держави з рівноправністю всіх членів суспільности, без усяких станів. Ся партія нахиляється тільки до федерації з Польщею.

Поруч сієї була й друга партія. Се група чи маса народня, яка не хоче станів

них напрямів і часто не доводив їх до кінця, се не може бути доказом, що у нього не було ніякого політичного виховання, а тим менше годить ся з сього висновувати, що український народ був неготовий до політичного життя. Переглядаючи сучасну дипломатичну переписку бачимо, що таку-ж саму політику вела у той час і Польща і Московщина, і Туреччина, не згадуючи вже про менші держави, що рівночасне обдурюванє як найбільшого числа сусідніх держав вважало ся тоді найбільшою дипломатичною мудрістю. Солідну, принципіальну політику вела в той час хиба одна Швеція. При тім не треба забувати, що політичні системи укладають ся на основі державних традицій, а Хмельницькому приходило ся виборювати самому підвалини державности. Зовсім инакше, і треба сказати, справедливійше оцінює Хмельницького польський історик Кубаля [Szkice III. ст. 7-9.] Ось декілька заміток сього вченого:

таких, як у польській державі, але вона не може свого висловити, не вміє сформулювати своїх бажань.

Нарешті існував ще третій напрямок, якого иноді держав ся Хмельницький. Се був напрямок скласти федерацію з инь-

„Чужинці порівнували Хмельницького з Кромвелем, — порівнане само насувало ся, особливо на той час коли вони аоб майже виключно звертали на себе увагу сходу і заходу Європи... Не вдаючи ся в оцінку вартости обох сих, голосних у своїм часі людей... треба признати, що Хмельницький мав з багатьох оглядів тяжшу задачу. Його край мав зі всіх боків отворені границі. Він не мав до розпорядимости, як Кромвель, вишколеної інтелігенції та засобів старої, могутньої держави; війна, фінанси, публичне господарство, адміністрація, відносини до сусідних держав — все те треба було що лиш сотворити, все те лежало на його голові. Мусів добирати і привчавати людей, у глядати в найдрібнійші подробиці. А коли військо не мерло з голоду, коли він мав оружє, пушки, амуніцію, добрих шпигів, зручних агентів, коли ніколи не бракло йому гроша... то се була його особиста заслуга, якої йому можна було позавидувати і то не лише у нас, в Польщі... Була се людина з кожного боку надзвичайних ви-

шими малими сусідніми державами. На південно-західній границі України була ціла група держав, не зовсім незалежних, які хотіли ніби зложити того часу федерацію, а саме князівство Семигород, Волощина, Молдавія. Якраз в кінці XVI. і на початку XVII. віку ці держави міркують про федерацію і якийсь час ся справа ніби й іде до ладу. Із сучасників Богдана було там двох дуже талановитих людей: се Василь Лупул, господар молдавський і Юрій Ракоці,

мірів — переростав талановитих людей до того ступіня, що сягав в не-уловні області. Можна би про нього сказати, що вродив ся володарем: умів закрити свої наміри, в рішучих хвилях не вагався — всюди могутна воля і залізна рука... Непевність завтрашньої днини і небезпека, що окружала його зі всіх боків, були джерелом його подиву гідної енергії та обережности. Відсіля чуйність, добір людей, позір на кожду зміну відносин, відсіля ті лискавичні відрухи, коли вітрив нещирість і зраду. В безнастанній боротьбі між життям і смертю не знав відпочинку і хитливості: під впливом самозбережного інстинкту йшов дорогою найменшого опору там, де найбільший хосен і безпека".

М. К.

князь семигородський. Василь Лупул — перший патріот — родом Арнавт (Альбанець).¹⁾ До сього часу в молдавському господарстві був повний брак науки, літератури і навіть просто грамотности рідною мовою і через те нарід хоч був і вільний, але зовсім некультурний, зовсім неосвічений.

Тим більш труднощі було, насадити просвіту в народі, що в нього літературною мовою була мова староболгарська, для народу зовсім мало зрозуміла, чужа. У нього і богослужební книжки, і шкільна наука, і закони видавалися сією славянською мовою. Лупул перший переклав усі закони з церковно-славянської мови на народню. Він зрозумів, що тоді тільки він може оперти ся на народі, коли нарід почне розвивати ся на своєму національному ґрунті. Того часу Лупул господарював вже років з двадцять і в нього склав ся такий політичний напрям: він піклував ся, як би спекати ся турецької кормиги. Зі сією метою він хотів оперти ся на Польщу. Так він шукає звязків зі сильними польськими магнатами і видає одну свою дочку за князя Радзівілла а другу за Вишневецького. Несподівано ся

¹⁾ Се був час, коли зробити ся князем або господарем можна було всякому чоловікові, хто заплатив турецькому султанові.

його політика прийшла ся того часу, коли Польща сама була на краю погибелі. Хмельницький зрозумів, як вигідне для нього було зєднання з Лупулом, і він став шукати із ним звязку.

Був ще другий такий чоловік — Ракоці, князь семигородський. Ще в XVI. віці Семигород був країною дуже культурною і передовою. На початку XVII. віку Гаврило Бетлен-Габур увів у себе державною вірою социнїянство, найдемократичнійшу релігію того часу. Мало того, всі протестантські вчені, яким робили різні утиски в других землях, збігають ся до нього. До нього і збирають ся всі елементи, які бажали федерації. Для повного успіху сієї справи хотіли навіть злучити ся з Чехами-Гуситами; але, як відомо, Чехи під Білою Горою програли свою справу, а Семигородові лишало ся тоді тільки піти під протекторат турецького султана.

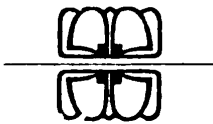
Ракоці, довідавши ся, що Хмельницький бере над Ляхами гору, прислав до нього посольство, пропонуючи йому зєднати ся на федеративних завязях. Хмельницькому і подобала ся думка, але він гадав, що се справа дуже важна. Для сього треба було заручити ся протекторатом турецького султана, а на се останнє не дозволяли народні інстинкти. Так Хмельницький хитаєть ся, дума-

ючи то про федерацію з Польщею, то про федерацію з Молдавією та Семигородом. Але не вийшло ні те, ні друге, і скінчило ся на тому, що народня маса заходила ся коло иньшого шляху.¹⁾

Вернувши ся зпід Замостя до Київа, у лютому 1649. р., Хмельницький довідав ся, що Польща вирядила послів, щоб скласти із козаками умову. Коли посли прибули, він

¹⁾ І тут годі згодити ся з поглядом автора. Передусім семигородському князеві зовсім не ходило про федерацію з козацтвом та Україною, він лиш бажав при помочи Хмельницького захопити польську королівську корону. А що зі сього нічого не вийшло, то вина виключно по боці князя, котрий у таких важних хвилях, перед зборівською та берестецькою кампанією, не міг відважити ся на рішучий крок і покинути своє вичікуюче становище. Саме в тім проявляєть ся дипломатичний хист Хмельницького, що все дбав про вихіснюванє політичних антагонізмів ріжних держав та особистих амбіцій їхніх володарів для своїх цілій, що пильно беріг ся, щоби не опирати ся виключно на самих Татарів, а відтак на саму лише Москву та через се не попасти в надто велику залежність від отсих своїх союзників. М. К.

прийняв їх у Переяславі. На чолі посольства був Адам Кисіль, воєвода київський, і Мєзковський, що лишив після себе мемуари про те посольство. Як можна було сподівати ся, посольство ні до чого не могло дійти. Посли стояли на старому: щоб установлено реєстри, а решта козаків щоб знов вернула ся до своїх обовязків — поспільства; Хмельницький вимагав таких широких уступок, на які послы не були уповажнені. Просидівши довгий час у Переяславі, натерпівшись страху, послы так і з нічим поїхали до дому. Ясно було, що війна повинна була знову спалахнути, і вона не примусила на себе довго ждати.



СЕМА ГЛАВА.

Збараж. — Зборівська умова. — Невдоволенє на Вкраїні. — Спілка Хмельницького з Лупулом. — Друга війна з Польщею. — Берестечко. — Білоцерківська умова. — Батії. — Жванець. — Переяславська умова. — Смерть Хмельницького.

У попередній главі ми зупинили ся на поході Хмельницького р. 1648, коли він, побивши багато ворожих сил, як здаєть ся, сам не знав, що далі робити, а се тому, що у нього не було ясного політичного ідеалу. Винуватити його в сьому не можна, бо те саме було і з цілим українським народом; нарід знав свої кривди, та не знав, як здобути свої права, як усунути кривду. Життєва хвиля винесла Богдана на самий верх народнього руху, але він, як чоловік свого часу, був тільки репрезентантом ідеалів маси. Через те ми

бачимо чуднє діло : коли Хмельницькому довело ся поставити народові свою правду, він не міг сієї правди знайти.

Після Пиляви і Львова Хмельницький, маючи численну військову силу, на шість тижнів задержуєть ся у маленькому місті Замості і вказує тільки сеймові, кого вибрати на вакантний польський трон. Сейм вдоволити бажаннє Хмельницького, вибрав королем Яна Казиміра, який не мав жадної симпатії до козацької справи, і Хмельницький повернув до Київа чекати польського посольства¹⁾. Посольство, як відомо, приїхало, та ні до чого договоритись не можна було : посли уважали козаків не за окремий стан, а за звичайне наємне військо. На сьому козаки не могли задовольнитися. Через те кидали ся трактувати то про церковні справи, то про землі, нарешті козаки договорили ся до того, що їм не треба ні Польщі, ні короля

Так посли повернули ні з чим назад, і під літо 1649. р. знову починаєть ся війна. Хмельницький кличе на підмогу Татар. Татари знають, що в сій війні можна набрати багато здобичі : тим то й не диво, що тепер вже сам хан іде на підмогу козакам зі всіма своїми силами. Не буду розказувати ходу війни :

¹⁾ Див. зам. до стор. 110.

се відома так звана З б а р а ж с ь к а к а м п а н і я. Передове польське військо зустріло ся з козаками під З б а р а ж е м, на західній Волині,¹⁾ де й козаки його обложили. Тоді король підняв так зване посполите рушення, се-б то покликав усіх шляхтичів на війну і пішов на підмогу обложеним. Довідавши ся про се, Хмельницький залишив частину війська і з Татарами пішов на зустріч кололеві. Він зустрів короля під З б о р о в о м,²⁾ розбив його і обложив. Становище Поляків було безвихідне. Тоді вони звернули ся до кримського хана, просячи у нього підмоги. Той нахилив Хмельницького до мира. Зроблено було так звану З б о р і в с ь к у у м о в у. Ся подія Хмельницького ще чуднійша, ніж поворот його зпід Замостя. Він мав спроможність зробити все, чого-б тільки не забажав. Візьми він тільки табор, у нього в руках був би і король і все польське військо, всі дворяни і адміністрація. Але Хмельницький не знав, що йому робити. Через те виходить така чудна річ, ніби він перепрошує короля за свій бунт, просить у нього посольства і обіцяє прийняти ті пункти, які дадуть йому Поляки.³⁾

¹⁾ тепер у Галичині.

²⁾ в Галичині.

³⁾ Хмельницький безперечно добре знав, що йому робити, але не мав спромоги

Після Зборівської умови від Польщі відділяла ся Україна, а власне три воєводства українські — Чернигівське, Київське і Брацлавське. Се такі воєводства, в яких завжди існував козацький елемент. Таким робом зовсім не приймали ся

своїх думок перевести в діло. Річ у тім, що хазяїном при зборівській угоді був не він, а татарський хан. Польський король звернув ся з переговорами до хана і сей захопив цілу справу у свої руки. А се-ж відома річ, що Татарам зовсім не залежало на цілковитім погромі Польщі і скріпленю України та козащини. Політика хана йшла до ослаблення обох сторін, що воювали, і отсю тенденцію видно із точок зборівського договору. Найбільше скористали тут Татари. Польща відступила їм значний шмат землі над долішнім Дніпром і Дністром, позволяла брати з поворотом ясир, обовязувала ся платити 30.000 дукатів річно і дати підмогу проти Московщини; хан перебрав гарантію додержання мира, лишаючи через се за собою спромогу мішати ся і на дальше в польсько-козацькі відносини. Хмельницькому годі було тут же під Зборовом доводити до війни з Татарами, і тому він мусів ратувати бодай се, що дало ся вратувати, мусів дбати, щоби

на увагу етнографічні межі. Для сих трьох воєводств признаєть ся нормальним козацький лад. Козакам признано 40.000 реєстрового війська. Для Польщі се була велика уступка, але для українського народу — жадної, бо Хмельницький обіцяв йому, що всі здобудуть собі волю, всі будуть козаками. Міжтим в умові було сказано, що всі останні, що не ввійдуть у реєстр, мусять повернутись до легального послушення своїм панам. Значить, пани мали знову повернутись на Україну. З боку Хмельницького се була вже не політична хиба, а просто кривда для свого народу.

Що-до віри Польща після Зборівської умови признала повну толєранцію і зрівнювала права православного духовенства з католицьким. Поляки обіцяли ніколи не вводити на Україні унії, віддати православним захоплені у них уніїтами монастирі і церкви. Крім того Хмельницький домагав ся, щоб православну єрархію відновлено у тому видї, в якому вона була

бодай козаччину як-так заспокоїти. Все отсе треба мати на увазі при розслідї ролї, яку відограв наш гетьман під Зборовом, а тоді присуд не може випасти так остро і несправедливо, як у автора.

М. К.

за Сагайдачного, і вимагав для всіх православних єпископів голосу в сенаті на рівні з католицькими єрархами. Для української шляхти Хмельницький домагався зрівняння з польською шляхтою, але, правду кажучи, не було про що дбати, бо на Україні були тільки дві невеличкі групи шляхтичів, що мешкали в старобоярських селах біля Любецького і Овруцького замків. Таку дрібницю, здавалося-б, не можна було робити пунктом умови, але тоді вже біля Хмельницького стояла купка людей, які раді були захити прав польської шляхти для себе і бажали витворити свою шляхту на Україні.

Зборівської умови не затвердила ні одна, ні друга сторона. Поляки завжди вказували на такий легальний вихід, що король не мав права робити умови без згоди сейму. Сейм умови сієї не признав, — і усю справу скасовано.¹⁾ Коли київський митрополит поїхав у Варшаву до сенату, його не допустили. Після пунктів Зборівської умови пани мали вертатись на Україну, але мало хто насьмілився повернутись до своїх маєтків, боячи ворожого духу народу, що, скоштувавши козачого життя, не схоче терпіти панщини.

¹⁾ Сейм затвердив зборівську умову зараз же в грудні 1649. р. М. К.

Один сучасний польський мемуарист, Твардовський, каже, аби шляхтич сикнув на хлопа, той зараз почує за плечима у себе 40.000 реєстрових.

Не була задоволена Зборівськими пунктами і українська шляхта, а ще більше був незадоволений український нарід, бо опріч тих трьох воєводств у козацькому повстанню брали участь і иньші області, а тепер козацтво обмежено лише трьома українськими воєводствами. На поклик Хмельницького повсталa вся народня маса за козацькі права, виборола собі волю і тепер в жаден спосіб не хотіла згодитись, щоб все те пішло на користь невеликої тільки групи людей, що увійдуть до реєстру, а щоб решта знов повернула до ненависного кріпацтва.

Хмельницький і сам побачив свою помилку і почав братися за середні міри. Він придумав таку дипломатичну фікцію: коли довелося заводити козацькі реєстри, він звелів до кожного козака приписувати трьох або чотирьох підпомічників, мотивуючи тим, що одній сімї дуже трудно ставити козака до війська. Таким робом у реєстр записано сорок тисяч козаків, а в дійсности їх було з двіста тисяч чоловіка. Але-ж і сим не можна було задовольнити народу. Лишала ся ще дуже численна маса, що мала повернути до кріпацтва.

Серед старшини опріч партизанів шляхетства була теж чимала купка щирих демократів, що цілком поділяли ідеали маси. Протест сієї групи був досить значний, бо кількох полковників, більш горячих, Хмельницький покарав смертю н. пр. Мозиря, Гладкого, але-ж і побачив, що не здолає угамувати народнього голосу.

Рік здержував Хмельницький народне незадоволення проти себе, але нарешті і для нього стало ясно, що боротьба знову мусить виникнути. Серед таких тяжких оставин він шукає виходу в яких-небудь політичних комбінаціях, і ми бачимо в нього кілька таких плянів, але жадного він не довів до кінця, як слід. У Зборівській умові ми бачимо ніби бажання його, завести федерацію з Польщею, але-ж він не зумів її добре обставити, зробивши Полякам більше уступок, ніж треба було. Була в нього і иньша комбінація — бажання, утворити федерацію південно-славянських і неславянських народів під протекторатом турецького султана. Коли-б до Семигорода та Молдавії прилучити ще Україну, утворились би немов великі придніпровсько-дунайські злучені держави, які не потребували-б і дуже великої військової допомоги, бо головний ворог сіх народів — Турки — не займав би їх, султан був би же їх протекто-

ром. Але-ж федерація, устрій дуже гарний, дуже прогресивний, та вимагає й великої освіти, самопізнання для того, щоб її завести. Такі федерації, як Швайцарія, Американські держави, добре поставлені через те, що народи, які складають ці федерації, стоять на високому ступені розвитку. На Україні-ж цього зробити, здається, не можна було.

Сам Хмельницький бажав такої федерації, але не знав, що і як треба робити. Почав він заходити свої не з того боку. Він хотів злучитись поперед усього династично, гадаючи, що звязком між княжими родами зміцняється звязок між державами. Хмельницький задумав оженити свого сина Тимоша на дочці молдавського господаря Лупула. Такі звязки, як от женячка, не ведуть, розуміється, до чого-будь тривалого, тим більше, що обидві ці династії тільки ще починали ся. Сам Лупул неохоче йшов на такий звязок: він не зовсім міцно сидів у Молдавії, а спілка з чоловіком такого хисткого становища, в якому був Хмельницький, більш могла пошкодити, ніж допомогти йому. Міжтим Хмельницький придавав дуже велику вагу звязкові з Лупулом і постановив конче одружити свого сина Тимоша з його дочкою. Хоч як вагав ся Лупул, але нарешті мусів віддати дочку, коли Тиміш прийшов з двадцятьма ти-

сячами козаків, неначе походом. Богдан Хмельницький, як сам він висловлював ся, послав до Лупула двацять тисяч сватів. З Лупулом таким робом уладив Хмельницький справу, але нічого не встиг зробити з найрозумнійшим із південних князів того часу, із семигородським князем Ракоці. Два чи три рази вони обміняли ся посольством, але се ні до чого не привело, бо Ракоці шукав уже собі звязків у иньшому місці.

Таким робом цілого 1650. року, як ми бачимо, ужив Хмельницький на заведенне федеративних звязків із південними князівствами, але на другий вже рік (1651) починаєть ся знову війна з Польщею.

У Зборівській умові були такі пункти, що польські війська не мають права стояти в українських воєводствах, але так не були ясно означені межі між сими воєводствами і Польщею. От ізза сього і починаєть ся війна на межі Поділля. Брацлавський полковник Нечай отверто протестував проти Зборівської умови і бажав нової війни з Поляками, щоб зламати умову. Каліновський і Ляндскоронський теж хотіли зламати умову і чекали тільки, до чогоб причепитись. Війна розпочала ся з боку Поляків, а саме з нападу на Нечая. До нас дійшла народня дума, яка з надзвичайною правдивістю

оповідає про всю сю справу. В містечку Краснім, на мясниці, Нечай безпечно гуляв на ринку зі своїми козаками; з сього скористували ся Поляки, несподівано наскочили, обступили містечко і геть чисто вирізали козаків. Нечай обороняв ся надзвичайно хоробро, але його вбито. Після сього польське військо пішло в Брацлавшину, спліндрувало по дорозі всі міста і села, і весь край стало прилучати до Польщі. Спочатку йому щастило, поки не зустріло ся воно із винницьким полковником Богун о м, який устиг затримати його коло Винницького замку, поки не надійшли інші полки на підмогу. Скінчила ся та баталія загальною панікою і втечею Поляків.

Обидві сторони тягли війну, поки не зійшли ся під Берестечком. Се так звана Берестецька кампанія. З обох сторін тут виставлено всі свої сили; під Берестечком зібрало ся пів мільйона народу. З одного боку стояли козаки і з ними сто тисяч Татар; з другого боку вся озброєна шляхта і польські регулярні війська. Як відомо, ся битва була нещаслива для козаків, та і хід самої війни був дуже чудний. З самого початку хан заявив, що Хмельницький піддурив його, пообіцявши великий ясир, і через те він поверне зараз до дому. Хмельницький поїхав

умовляти хана, але хан захопив Хмельницького у полон. Таким робом козаки лишилися без гетьмана. Між козаками починалася паніка. Піддержати спокій зумів кропивенський полковник Филон Джеджалей, котрому Хмельницький доручив владу над табором. Козаки обрали наказним гетьманом полковника Богуна. Ся берестецька кампанія обійшла ся козакам вельми дорого: не тільки польські, але й сторонні історики свідчать, що козаків побито у ній від трицяти до сорока тисяч. Козацька справа, здавалося, зовсім програла, але-ж що вона держала ся не на самій тільки козащині, а більше на народніх інстинктах, була щиро народня, то вона не могла програти. Енергія народньої маси, як і ранійше, підперла її і провадила її далі.

Міжтим Хмельницький, не відомо, яким робом, чи обіцянкою викупу за себе, чи політичними доводами, переконав хана, що той випустив його на волю. Довідавши ся про берестецьку невдачу, він поїхав на Україну організувати нові сили до дальшої боротьби і взяв ся за сю справу дуже енергічно. Тимчасом „посполите рушення“, яке складало більшість польського війська під Берестечком, не могло довго вистояти у зброї, і зпід Берестечка почало розходити ся до дому. Таким

чином у Поляків лишилось тільки дуже нечисленне регулярне військо. Міжтим у Богдана зібралось нове велике військо, і хоч на підмогу Полякам прийшов литовський гетьман Радзівіл, Хмельницький мав уже такі численні сили, що мав спромогу бороти ся з Поляками і примусив їх мирити ся. Уладжено другу умову, Білоцерківську, у вересні 1651 р. Се повторенне Зборівської умови, тільки у менших межах на невигоду козаків. Реєстр їх зменшено тепер на 20.000 чоловіка, і з трьох воєводств віддається козакам тільки Київське, а Подільське і Брацлавське мусять зайняти польські війська. Тому, що обидві сторони були замучені боротьбою, вони дбали про те тільки, щоб на чому не будь помиртись, не дуже турбуючись про точки умови. Окрім того обидві сторони певні були, що сїєї умови стане не на довго.

На другий уже рік Хмельницький і не думає додержувати її. Під Батогом (1652) він робить напад на польський обоз і вирізує Поляків. Не буду стежити за ходом війни, котра тягнеть ся ще два роки. За той час Хмельницький пробує третьої федеративної комбінації — звязку із Москвою. Поки ще тягнеть ся війна з Поляками, він посилає до Москви одно посольство за другим, просячи царя, прийняти Україну під свою руку.

Дуже довго ведеться ця справа. З початку цар Олексій Михайлович вагався прийняти пропозицію Хмельницького і скликав задля цього „земський собор.“ Більшість московського суспільства стояла за те, щоб не приймати, просто і вірно мотивуючи свою незгоду тим, що „Черкаси не стерплять руки великого государя“. Дуже довго — два роки — вагається московський уряд. Нарешті бере верх думка, що треба прийняти. Тоді починається тяганина із пересилкою умовин, на яких можна прийняти: більш ніж 12 проєктів посилають туди й назад. Міжтим увесь час тягнеться війна з Польщею. В кінці 1653. р. козаки примушують під Жванцем Поляків до нової умови,¹⁾ а вже з початку р. 1654. Хмельницький поспішає на раду в Переяславі, куди цар прислав бояр з умовинами, на яких Україна могла б злучитися з Москвою. Тут то між гетьманом Хмельницьким і козацькою старшиною з одного боку, з боярами Бутурліним, Алфєревим, дяком Лопухіним і иньши-

¹⁾ Під Жванцем не було ніякої умови між козаками а Польщею. Самі одні Татари завели договір із польським королем в імени своїм і козаків. Ні Хмельницького, ні його послів не допущено до участі у переговорах.

М. К.

ми з другого, стверджено пункти так званої Переяславської умови (8. січня 1654 р.) Кілька пунктів тільки обговорено докладно, більша частина їх лишилася неясною, необговореною як слід. Можна думати, що так поставлено сю справу з одного боку, навмисне, бо ми бачимо, що в XVII. столітті сей є політика московських царів — користуватись неясністю умови, вияснити неясне по своєму і повагом відбирати права у другої сторони.

Після Переяславської умови реєстрове військо збільшується до 60.000 чоловіка. Се військо мусіло виходити на царську службу за платню, яку мало видавати ся з міського доходу. Але хто і як буде управляти фінансами краю, про се в умові не сказано. Місцевих станів признано два: козацький і міщанський. Цікаво те, що коли приїхали робити перепис, простий нарід, боячись, щоб не довело ся вертатись до кріпацтва, увесь записав ся до міщан. Таким робом ми зовсім не зустрічаємо у списках селянського стану. В Переяславській умові дуже неясно висловлено політичні права України: не сказано ясно, чи гетьман має право вести переговори з чужими державами. Се був один із спірних пунктів. Другим таким спірним пунктом було

питання, чи має право московське військо входити в українські міста. Як здасть ся, приватно впущено чотири гарнізони з воєводами до Київа, Чернигова, Ніжина і Переяслава, хоч в умові про се нічого не сказано. Одним словом, Переяславська умова була зроблена дуже на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно, і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був дуже добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний ґрунт становило „канцелярське крючкотворство“, недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і инак.¹⁾ Хмельницький на три роки пережив Переяславську умову і сам побачив, що він не загарантував автономічних прав Україні, але він нічого вже не спроможний

¹⁾ В міжнародніх договорах рішає саме не „канцелярське крючкотворство“, а сила, та фізична спромога викладати договір на свій хосен. І без вагання можна сказати, що на дорозі, якою пішов дальший політичний розвій східної Європи, не помогла би Україні і найбільш старанно та обережно заведена умова.

М. К.

був зробити. Умер він у Субботові 27. червня, 1657. року.

Коли ми придивимось тому, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався своїм становищем, мусимо признати повну недотепність його у політичних справах.¹⁾ У таких справах мало значіння має фі-

¹⁾ Як представляється „політична недотепність“ Хмельницького у світлі реальних фактів і що про неї думають інші, навіть чужі, ворожо настроєні історики, на се ми вже вказали висше (див. зам. до ст. 111.) Тут іще замітимо, що ні один гетьман перед ним, ані по нім не грав навіть у приближенню такої визначної ролі в європейській політиці, як Хмельницький. Переглядаючи дипломатичну переписку з того часу, бачимо, що він одним махом висунув Україну до ряду дуже важних чинників у Європі, що ні одна важніша політична комбінація не обходила ся без його співучасті, або бодай без того, щоби його особи не брали в рахубу. Як популярне було імя Хмельницького в сучасній Європі навіть у кругах, що стояли подальш від політики, показує нам переписка Коменського, або й ревеляції Драбіка, показує нам велике число сучасних історичних трактатів про

зична сила ; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб нарід зміг досягнути свою мету, инакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготувала народу до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити.

Між роками 1640. і 1657. у трьох місцях підіймається революційний рух і в одній тільки Англії сей рух мав успіх. Неаполітанська революція провалилася так само, як і українська. Порівняння се важне через те, що звідусіль видно, що там тільки можна сподівати ся успіху, де народів вистачає культури. Не маючи-ж політичного переконання, політич-

нього, що появлялися не лише в Польщі, але і в Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах і Англії. Нам здається, що пізнійшу трагедію України спричинило чимало й се, що Хмельницький гетьманував за коротко, щоби поставити Україну на сильні ноги, та що ніхто з його наслідників-гетьманів не доріс йому й до колін.

Згадати треба, що автор зовсім не звернув уваги на величезний організаційний та адміністративний талант Хмельницького і на його заслугу на тих полях.

М. К.

ного розуму, нарід нічого не зможе зробити
Се ясно ми побачимо з другої половини україн-
ської історії козаччини, коли нам доведеться
говорити про найсумнійші часи на Вкраїні,
які сам нарід дуже вірно схарактеризував
словом „руїна“.



ОСЬМА ГЛАВА.

Загальна картина Вкраїни в часах Руїни. — Гетьман Виговський і гадяцька умова. — Брюховецький. — Гетьман Петро Дорошенко. — Тетеря. — Еміґрація на Слобідську Україну. — Андрусівський мир. — Гетьман Самійлович. (1657—1687).

Період в історії козаччини, що наступив після смерти Хмельницького, справді можна назвати руїною, як і у протягу того часу, так і з огляду на наслідки для краю. Ми не будемо оглядати усіх фактів цього періоду, а зробимо тільки загальну характеристику його.

Руїна залежить дуже помітно від малого розвою народу: у нього було доволі енергії, але не було ідеалів. Скинувши те, що було для нього погане, нарід не знає, як збудувати собі те, що для нього потрібне, не

уміє навіть висловити, чого власне бажає. У нього де-не-де просвічують іноді інстинкти, але зовсім бракує ясного ідеалу. Виявило ся се зараз після смерти Хмельницького, коли треба було упорядкувати побут краю. Тут відразу являють ся дві групи людей, які висловляють цілком супротиленні бажання, тягнуть у різні сторони.

Тому, що нарід жив під польською кормигою, зявляється група людей, котра хоче на своїому ґрунті завести польські порядки, котра хоче утворити своє власне шляхетство і через те бажає стати під протекцією Польщі, щоб у своїх бажаннях опиратись на її державну силу. Друга група, велика народня маса, зовсім не хоче сього: вона добре відчуває, що се для неї шкідливе, але не вміє висловити, чого власне бажає, що для неї потрібне. Зявляється питання, як же їй устроїти ся, що робити? Вона не знаходить для себе иньшого виходу, як цілком довірити свою справу проводирям своїм, а останні не вміють так само, як і маса, сформулювати її ідеалів, ставлять справу на той же самий шлях, що і попередня група — на утворення привілегіюваного стану, тільки за допомогою не польського вже уряду, а московського; се єй початок того шляхетства, що стало прозиватись малоросий-

ським дворянством. Серед боротьби, що її ведуть сі дві групи, не кажучи вже про поганий вплив її на політику сумежних держав, виявляється одна дуже неприємна риса: ніхто не виявляє того принципу, в ім'я якого він бореться, а кождий веде лиш боротьбу з окремими одиницями. Так звичайно завжди буває в мало розвинених громадах: замість боротьби за принципи, ведеться боротьба за особисті інтереси. Як наслідок малого розвою народу являється те, що все у нього йде, як попало, причому егоїстичні потяги мають перевагу над громадським ділом. Сі гидкі риси яскраво виявляються на гетьманських виборах. Ми бачимо цілий ряд таких гетьманів, яких ставила перша група народу, се-б то прихильників Польщі. Загальна тактика першої групи така, щоб привабити до себе впливових людей, старшину, провести спільними силами вибір гетьмана і, завівши зносини з Польщею, дістати для краю якубудь автономію. Такими гетьманами були: Виговський, Юрій Хмельницький у другій половині свого гетьмановання, Павло Тетеря, найнеприємніший із них тип, і Ханенко. Всі вони піддаються під протекцію Польщі і, опираючись на неї, дбають про те,

щоб завести в життя свої польсько-шляхетські ідеали.

Люди другої групи ще менш ясні у своїх бажаннях. Вони протестують проти першої групи, вибирають собі нових і звертають ся до московського царя, щоб той прийняв їх під свій протекторат. Московський уряд дуже радо приймає їх, посилає їм військову заемогу, але разом із тим дуже тактично спровола нищить пункти Переяславської умови і зменьшає таким робом автономічні права України. Усе отсе уряд московський робить ніби після зарані строго обдуманого пляну. І справді ми бачимо, що за час одного півстоліття після Переяславської умови одна по другій ідуть умови з гетьманом Юрієм Хмельницьким (1660—1663), Брюховецьким, Многогрішним (1669—1672), Самійловичем і всі вони ведуть до скорочення пунктів Переяславських. Московський уряд користує з тієї трудности, яка наставала завжди, коли діло доходило до вибору гетьмана: із пунктів Переяславської умови не знати було напевно, від кого залежить вибір гетьмана, хто має право його вибирати. Через те стати гетьманом було дуже легко і кандидатів було звичайно дуже багато. В принципі головні права, права суверенітету, належать ніби до всього народу, але в пунктах умови не по-



Гетьман Іван Виговський.

ставлено, з кого має складатись така народня рада. Через те після смерти Хмельницького вибірають, ми бачимо, гетьманів на трьох видах ради: иноді на радї старшин, иноді на радї козацькій-військовій, а иноді на чорній радї. Першу раду складав звичайно сам гетьман і складала ся вона зі старшини до сотника. Козацька рада збирала ся найбільше підчас походів. На третій радї — на чорній — збирав ся весь нарід. Се, розумієть ся, була утєпія: весь нарід зібрати було неможливо. Ся чорна рада не мала жадної організації: справа рішала ся звичайно галасуванням і бійкою.

Така була загальна картина України в часи Руїни.

Коли зупинимо ся на поодиноких фактах, то побачимо, що більш-менш талановитих людей за сей час було дуже не багато. Найбільш позитивним типом першої групи являєть ся гетьман **Іван Виговський** (1657—1660). Він безперечно мав ясно намічений ідеал, але такий, якого нарід не міг прийняти. Виразно се виявляєть ся в Гадяцькій умові 6. вересня 1658. р. З великим трудом удало ся Виговському провести сю умову, але вона була не довговічна: скоро вістка про неї дійшла до народу, проти Виговського підняло ся загальне обурення.

і він ледви встиг спасти ся. Умовини Гадяцької умови такі: Польща робила для України великі уступки на національнім полі. Україна — воєводства: київське, чернігівське і брацлавське — об'являлась державою у внутрішніх справах вільною і незалежною, зєднаною із Польщею під назвою Великого Князівства Руського, на правах Вел. Кн. Литовського. Всі уряди мали зайняти тільки місцеві люди — Русини. Великі уступки робить Польща і з просвітнього боку. З почину невеличкої купки людей, Юрія Немича і иньших, добили ся від Польщі згоди на те, щоб скрізь по Україні вільно було закладати друкарні, друкувати книжки без усякої цензури. Крім того мали заснуватись на Україні два університети.

Звернемо тепер увагу на гетьмана другої групи, який був народнім кандидатом, але дуже невдатним. Перші десять літ після смерти Богдана Хмельницького нарід велику увагу звертає на голос Запорожжя. Запорожжє уважало ся ідеалом того устрою, який бажав завести у себе нарід, і через те воно являється ніби руководником народу, дає тон народньому життю. Розумієть ся, Запорожжє впливало виключно своєю моральною, а не фізичною силою. Через те то при виборі

гетьмана нарід прислухаєть ся до Запорожжя і вибірає на гетьмана того, кого рекомендує Запорожжє. Таким рекомендованим гетьманом і був Іван Брюховецький (1663 — 1665), на якого покладали великі надії і нарід і Запорожжє, але він не справдив сих надій. Добувши гетьманську булаву волею простого народу і Запорожжя, він іде проти інтересів народу і дбає виключно тільки про особисту карієру. Бажаючи заручитись підмогою центральної влади, він їде на поклін у Москву і робить там таку умову, яка пійшла йому на користь. Сією умовою він згодив ся віддати усї українські гóроди царським воєводам і зробити народню перепись: сим він віддав усю фінансову сторону своєї влади у руки центрального уряду. Але Брюховецькому не поталанило завести сих нових порядків: і старшина і простий нарід, довідавши ся про сю умову, зєднавшись на якийсь час, скинули Брюховецького і вбили його. Разом із Брюховецьким упав і престиж Запорожців: кандидати Запорожжя перестали вже мати таке значіннє, як ранійш.

Звернімо увагу ще на одного гетьмана, котрий з цілого їх ряду безперечно був на йбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу. Таким геть-



Гетьман Петро Дорошенко.

маном був Петро Дорошенко (1665 — 1675). Він бачив, що уряди московський і польський, користуючись тим, що попередники його опирались на них, зменьшували автономічні права України. Розумів він і те, що при тогочасному становищу України їй не можна було обійти ся без чужоземної опори. Через те, порішивши не шукати заповоги у московського і польського уряду, він придумав третю комбінацію — оперти ся на турецький уряд. Се не було фантастичним проєктом. Перед його очима стояли два румунські господарства, які під турецькою владою добули ся повного порядку в своїх землях. Можна було сподіватись, що і Україна дібеть ся таких обставин. Але тут виникла для нього велика трудність. Чим н и з ш е стоїть цивілізація в народі, тим більше панує над ним сила звички. Майже безустанно на протягу двохсот років козаки вели боротьби з мусульманським миром, а тут треба було шукати у нього заповоги, опиратись на нього. Люди білыі патріотичні і розумні зрозуміли його і пішли за ним. Так київський митрополит Й о с и ф Н е л ю б о в и ч - Т у к а л ь с ь к и й цілком поділяв пляни Дорошенка і піддержував його. З маленькими силами здолав Дорошенко продержатись років із десять, але не мав спромови довести діла до кінця, бо

коли не хоче чого народня маса, то нічого не можна вдіяти.

Звернемо тепер увагу на гетьманів негативного типу. Такою фігурою є **Павло Тетеря**, (1663—1665), гетьман правобережної України. Се тип інтриганта, який не гірш Брюховецького женеться за особистими інтересами, але йде до сього иньшим шляхом. Він має діло із польською шляхтою, яка не спроможна таки до такого відпору, як московський уряд. При осяганню своєї мети він іде на міри, за які завжди хапаються люди честилюбні, але не сильні: се непомірна його жорстокість. Він боїтьсяс усіх більш-менш видатних людей, чи задля їхнього славного минулого, чи задля їхньої протекції, і ставить своїм завданням знищити їх. Польський уряд підтримує його у сьому і допомагає йому. І ми бачимо, що всіх видатнійших людей по доносам Тетері або покарано на горло, або засуджено в тюрму. Так **Івана Виговського**, котрий у ті часи був київським воєводою, і подільського полковника **Богун** а обвинуватив Тетеря у зносінах із Брюховецьким і польський уряд покарав їх на горло 1664 р. Ранійш згаданого митрополита **Йосифа Нелюбовича-Тукальського**, **Гедона (Юрка) Хмельницького**, полковника **Грицька Гуляницького** заслано в марієнбург.

ську фортецю, де вони висиділи по два роки. Але такі заходи не принесли Тетері ніякої користі; навпаки, вони викликали тільки обурення народу проти нього і се примусило його тікати в Польщу.

Серед сієї внутрішньої боротьби кожна партія мусить обратитись до запитань сусідніх держав, не покладаючись на свої сили. Через те кожна сусідня держава уважає край своїм, веде за нього боротьбу і, чим далі, тим сторони становлять ся більш жорстокими. Наслідком сього настає правдиве руйнування краю, кождий стан суспільности тратить свої криваві добутки, а з ними разом свої надії, пропадає віра в добро, а з тим і енергія до опору, до обстоювання за своє. Уся південна сторона України без гіперболі обертається у справжню пустелю.¹⁾ Нарешті єдиним виходом із такого скрутного становища являється для народу еміграція. Внутрішня боротьба і війна з Турками, Поляками і Москалями знищили на Правобережжі мало не половину людности, решта-ж, не бачучи кінця своєму лихові, вибірається із правобережних земель у південну частину Полтавщини, у теперішній кобеляцький і кон-

¹⁾ Найменьш пострадали при сьому полки Ніжинський, Переяславський і Стародубський.

стантинівський повіти. Нарешті і тут не стає місця. Тоді починають переселятись у Слобідську Україну, на яку складала ся сучасна Харківська губернія і південна половина Вороніжської і Курської губернії. Ся еміграція зустрінула ся тут із другою еміграційною хвилею, що вийшла ще до часів Хмельницького. Друга хвиля була більш численна і незабаром обидві хвилі злили ся.

Кінчаєть ся Руїна дуже оригінальним і дипломатичним фактом. Усі три держави, що вели поміж собою боротьбу на Україні, втомили ся. Російський уряд, заволодівши цілком лівобережною частиною України, відрікаєть ся від решти, думаючи, що так йому красше буде. Інші держави, дуже втомлені боротьбою, на сьому теж заспокоюють ся. Як наслідок замирення меж державами лишили ся дві умови. Перша умова року 1667., се так званий **Андрусівський мир**, після якого Україна розділила ся Дніпром на дві частини, на правобережну і лівобережну. Перша дістала ся Польщі, друга Москві. Маленький виїмок із сього робить місто Київ із невеличкою територією; він переходив на два роки до Москви, хоч і лежав на правому березі Дніпра. Але він уже ніколи не вернув ся до Польщі. Другу умову зроблено у вісімдесятих роках, — **трактат московський р. 1680.**

Бахчисарайський р. 1686.,— де всі держави згодилися на ось що: великий шмат України південно-східня частина Київщини від Тріпілья до Звенигородки і сучасної Херсонщини — лишають пустелею. Номінальне право лишалося за Польщею, фактично-ж ніхто не мав права там селитись.¹⁾ Боротьба тяглася мало не пів століття. Отсе характерні риси того періоду історії України, що зветься Р у ї н о ю.

Поворот в історії України складає гетьманованнє Івана Мазепи. Мазепа наслідував булаву від гетьмана Івана Самійловича (1672—1687), котрий виявляв собою тип лівобережної військової старшини того часу. Старшина добре розуміє, що, йдучи в лад із московським урядом, вона може виробити із себе такий стан, що буде діставати від уряду чини, маєтності, се-б то: вона зробить ся привілегіованим станом. Найкрасшим типом такої старшини і є гетьман Самійлович. Він робить усе, чого вимагає від нього московський уряд, але за се що раз у він випрошує собі нові маєтки. Дивлячись на напрямок гетьмана, і уся старшина до сотників пішла тим-же шляхом: стала випрощувати собі в уряді

¹⁾ Се штучна політика, яка зветь ся тепер „робити собі буфер“. *Зам. Автора.*

маєтків, або сама забірала такі маєтки у слабших, а вже потім випрошувала в уряду за-твердження таких незаконних захватів. Починається просто та боротьба за левадки, нивки, гайки, що становить ґрунт до збогачення лівобережної старшини. Кождий збірає по зможі кругленький маєток, обдираючи потрохи то поодиноких козаків, то цілі сільські громади. Такий був несимпатичний початок лівобережного дворянства. Ціле століття тягнеться шарпанне старшиною земельної власности. Се знов таки викликало для України нову біду: не проходило й одного дня, щоб з України не йшли до Москви доноси, викликані заздрістю. Коли тільки комубудь із старшини здавалося, що иньшому більш щастило, зараз же у нього виникало бажання, як небудь спекатись щасливого суперника. Певний засіб до сього був донос. Нема ні одного гетьмана, на якого б не зроблено десятків доносів. Хоч як був зручний і добрий до своєї старшини гетьман Самійлович, але і він зробився жертвою доносу. Наслідком сього доносу Самійловича скинуто з гетьмановання, арештовано і відправлено на Сибір, а гетьманом наставлено Мазепу, який глибоко замочив рукава у сїм доносї. Се було в ті часи, коли московськими царями були Петро і Іван, а за їх малолітством пра

вила сестра Софія. Саме в той час Москва вела війну з Кримом. Під проводом любимця Софії, князя Голіцина, зробило московське військо два невдатних походи на Крим. Голіцин, знаючи, що на нього буде в Москві обурення за ці невдачі, рішився відвернути вину від себе а звернути її на Самійловича. Він переговорився з козацькою старшиною, а та подала донос, неначеб то Самійлович потайно змовлявся з Татарами. Самійловича зараз же заарештовано і тут же старшина вибрала на його місце Івана Мазепу, який був чоловік безумовно дуже освічений, мав ясний політичний ідеал, був великий патріот, але, як побачимо далі, всі його заходи пішли марно.



ДЕВЯТА ГЛАВА.

Гетьманованє Івана Мазепи. — Його політика. — Дбайливість про освіту. — Народні реакції за Мазепи: Палій, Петрик. — Полтавська кампанія. — Утиски уряду по полтавськїм бою. — Гетьман Скоропадський. — Павло Полуботок. — Малоросійська колеґія. — Гетьман Данило Апостол. — Малоросійське правленіє. — Гетьман Кирило Розумовський. — Упадок автономії України (1764 р.)

Ми дійшли до кінця XVII. століття, коли Україна опинила ся в такому стані: правий беріг повернено в пустелю і такий ненормальний стан скріпили держави двома умовами; лівий же беріг, котрий пробував під владою більш сильної держави, був густо заселений і людности сюди все прибувало, бо з правобережної України переходили сюди цілі села. Ми говорили вже, що лівобережна старшина,

цілком забувши і про автономічні інтереси рідного краю і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси. То були часи найбільшої деморалізації серед старшини, коли вона виробляла із себе привілейований дворянський стан: кождий загарбував землю, де і скільки можна було, і рабував нарід усякими правдами і неправдами. Сей дворянський стан можеб і не склався так скоро, як би не з'явився чоловік, що з переконання, а не з власного інтересу вдержав і зміцнив той напрямок своїм авторитетом і привабив до себе всю старшину.

Таким проводирем був гетьман Іван Мазепа (1687—1709), чоловік найбільш освічений серед українських діячів. Він сам багато бачив у своєму життю і таким робом мав спроможність заручитися здобутками цивілізації, а крім того він видається ще і природним талантом. Се єдиний зпоміж діячів XVII. віку, справжній політик.¹⁾

¹⁾ Я трохи виясню, що я розумію під назвою „політик“. Політика не визначає того, щоб людина мала свої інстинкти і теорії і вводила їх у життя. Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Се наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільности



Гетьман Іван Мазепа.

Правда, він часто помиляв ся у своїх рахунках, але все-ж він був одним із видатнійших політиків свого часу. Коли придивити ся до його діяльності, то можна переконати ся, що він був дуже щирим і горячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але прямуючи до неї, він помилив ся у виборі шляху: він цілком не вважав на демократичні ідеали народньої маси, не дбав про прихильність її, а силкував ся привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізу-

і уміння користувати ся ними: він мусить завжди наперед знати, за що може тоді а тоді взяти ся, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветь ся той чоловік, котрий у своїй діяльності береть ся за осягнення такої мети, яку у тім часі можна осягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може оперти ся, мусить бути добре обзнайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти вичекати такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої заміри. Всі отсі таланти безумовно мав Мазепа. *Зам. автора.*

вати Вкраїну на зразок сусідніх держав, а там скрізь, у Польщі, яка йому була найбільш знайома, на Угорщині, у Волощині і т. д., він бачив монарха і аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає їй усякі привілеї, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності, витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витворить ся. Його гетьманованнє тягнеть ся впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб витворити численну заможну аристократію.

Коли переглянемо всі його універсали, побачимо, як сильно піклував ся він про се. Він дуже щедро роздавав землі старшині, всі головніші посади доставляв своїм улюбленим родам. Тому що старшинованнє не переходило у спадщину і нащадки старшини ставали простим суспільством, Мазепа задумав витворити новий стан, якому надав прізвище „бунчукових товаришів“. Сим бунчуковим товаришам він надає маєтки, їх стан робить спадковим і привілейованим, хоч і лишає їх без усякого уряду. До сього стану він записує всіх синів старшини, тих, що були ранійш старшиною, а також чужоземців, що

могли доказати свої шляхетські права. На обов'язку сього стану лежать тільки почесні функції: брати участь у гетьманській свиті, у посольствах, і виконувати окремі доручення гетьмана. Окрім бунчукових товаришів являються ще значні товариші, військові товариші, які грають таку саму роль при генеральній старшині і полковниках, що бунчукові при гетьмані; всі вони держать ся не на уряді, а на землі.

Підготовляючи таким робом дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилає своїх синів до закордонних шкіл на науку; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо всім, скільки він дорожив київською Академією, придаючи велику вагу й значінне розвиткові краюї культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значіння університету. Чернігівську колегію переробив на висшу школу—немов би ліцей. Сам він листував ся з багатьома ученими, всюди по Вкраїні заводив друкарні. Хоч ся цивілізация вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але-ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав се і свої надії покладав на нове покоління. Для сього-ж таки він закликав до себе чужоземних

дворян; ми бачимо при ньому цілий полк із польської шляхти.

Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразив себе на народню реакцію. Звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не вважав на народні бажання, які цілком розминали ся із заходами гетьмана. Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку.

Перша така народня реакція трапила ся зараз же після вибору Мазепи гетьманом. Коли на раді під Коломаком (20. липня 1687. р.) скинули Самійловича з гетьманства, селяни, довідавшись про арешт Самійловича, незадоволені з його поборів, повстали в деяких містах проти старшини, пограбували її домівки й добра і вбили навіть переяславського полковника; решта ж старшини спасла ся тим тільки, що саме в той час перебувала в таборі князя Голіцина. Се була міська демократична революція. Мазепа розправив ся з нею дуже круто та жорстоко.

Вдруге він наскочив на таку реакцію з приводу колонізації правобережної України, яка мала лишити ся цілком безлюдною. Польський уряд обставав при тім після пунктів Андрусівської умови, але-ж він не мав змоги стерегти краю, куди поволи починали

вертати ся люди, що подали ся було на лівобережну Україну, в Полтавщину та Чернігівщину, а тепер знову тікали за Дніпро, ховаючись від кріпацтва. У таких тіканню найчастійше і виявляєть ся народня реакція. За посполитими стали виходити на правий беріг і козаки. Таким робом на правім боці Дніпра незабаром зорганізували ся цілі полки. Перейшло туди навіть кілька чоловік із старшини, які щиро тримали ся давнього демократичного напрямку і не могли зжити ся з новим режимом. Найголовнішими з таких були : Семен Палій, полковник білоцерківський, Самусь, Абазин, Іскра і иньші. Я не буду розказувати в подробицях, але завважу тільки, що се була кольонізація цілком демократична. Ся так звана Паліївщина мала на меті збогачувати не себе, а нарід. Сі полковники дбали про залюдненне краю на підставі давніх козацьких прав без жадного шляхетства та кріпацтва і через те люди охоче йшли до них із лівого берега. Мазепа радий був би знищити сю кольонізацію, та московський уряд, бажаючи заховати добрі відносини із Польщею, не дозволив Мазепі встрявати до тієї справи. Нарешті йому трапила ся пригода помстити ся на сій демократичній козаччині: підчас великої Північної війни Мазепа викликав Палія на раду в Бер-

дичеві (1704.) та замість ради заарештував його.

Дуже чудно наскочив Мазепа на таку реакцію у третє. Протест сей з'явив ся серед молодї старшини. Се був рух крайнього демократизму, але дуже слабий. На чолї сього руху стояв Петрик, наскільки можна дізнати ся, непризнаний син гетьмана. Він був військовим канцеляристом. Ся ранга дуже важна: коли перевести на сучасні ранги, то у нас відповідає вона членови ради міністрів. Сей Петрик кинув Мазепу і об'явив народові, що треба стати проти старшини і панів, а в купі з тим і проти московського уряду, що підтримував їх. Для сього він зробив спілку із кримським ханом. До Петрика пристали Орельські сотні, остання кольонізація на лівому березі з Брацлавщини, що заняла землі між Ворсклом і Орелю. Але Петрик програв справу. Мазепа вийшов із військом, у битві під Переволочною Петрика вбито, а орельських сотників заарештовано і вислано до Батурина. Там військова рада засудила їх на смерть.

Все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може не розумів їх, а мрів тільки про установленне на Україні аристократичної держави. Коли-б Ма-

зепи не був засліплений сією ідеєю, нарід був би підпер його.

Розв'язка сієї справи всім відома. Мазепа думав, що для здійснення його мети найкращим моментом була шведська кампанія. Він дочекався тієї хвилини, коли Карло XII. пішов на Польщу, заманив його на Україну, в певній надії на те, що Україна зробить ся самостійною державою, коли перемога дістанеть ся Шведам. Як відомо, справа скінчилась дуже нещасливо, та й не могло бути инакше. Мазепу постигла кара за те, що не зважав на народні бажання. Мазепа перейшов до Карла зі всією старшиною; два тільки полковники не пішли за ним. Прості ж козаки і нарід не послушали ся старшини і підтримали Петра через те тільки, що гетьман із навісності старшиною передали ся Карлови. Перша таки баталія під Полтавою (1709) положила край замірам Мазепи. Мазепа і вся козацька старшина мусіли тікати з Карлом до Бендер. Зрада старшини дуже образила властиволюбного царя Петра I., котрий теж більше звертав уваги не на народню масу, а на привілейований стан. Загальними карами над краєм він постановив позискати своє право. Починаєть ся дуже лютий для України період царської пімсти. Скорочуєть ся краєва



Гетьман Іван Скоропадський.

автономія: і гетьмана, і полковників тепер уже призначає царський уряд, при чому половина полковників — із Великоросів. Крім того починається безмірна роздача земель фаворитам та царським підручникам. Оскільки щедра була та роздача, досить згадати, що одному тільки Меньшикову подаровано у спадкове володіння Гадяч, Батурин і Почеп з їх округами, майже три сучасні повіти. Такі-ж земельні багатства отримали також Шереметєви, Шафірови, Протасєви і інші Росіяни.

Народня маса почула царську пімсту в так званих лінійних і каналських роботах.¹⁾ Лінійну роботу провадив Петро для того, щоб

¹⁾ Посиланє козаків на лінійну і каналську роботу зовсім не було наслідком пімсти царя за вчинок Мазепи, бо цар Петро вже й перед тим вживав козаків до таких робіт. Особливо велика маса козаків мусіла в 1706/7 роки працювати коло будови нової кріпости в Київі, на Печерську, де чимало натерпіла ся від знущання московських приставників. Також і каналові роботи робили козаки вже кілька літ перед полтавською катастрофою. Се була одна із прояв давнього змагання московського уряду, знищити *via facti* автономію козаччини і обернути козаків у звичайних підданих Московщини.

М. К.

захистити свої границі від татарських нападів. Від задумав утворити тут фортифікаційну лінію цілою системою земляних валів. Для козаків була се досить прикра і тяжка повинність, але там принаймні козаки працювали на степу, у привичних обставинах і ще до того літом. Далеко гірша для них була друга повинність, каналська робота. Від 20000 до 30000 козаків що року викликав Петро на службу на північ, до Ладозького озера, де в той час він проводив великі канали. Всі ці канали мусіли робити козаки. На сій важкій роботі, до того-ж у непривичному суворому північному підсоню, більшість козаків гинула від нужди, голоду й холоду, і до дому поверталося часом не більш як 40⁰/₀. Тим то й не диво, що й досі зостала ся у народній пам'яті ся каналська робота.

Після Мазепи гетьманом наставлено чоловіка доброго, тихого, але зовсім нездатного, за то покірливого урядові, Івана Скоропадського (1708—1722), одного з тих полковників, що задля браку рішучості і переконань не пішли за Мазепою. Скоропадському жалко було своїх земляків, він не раз с л е з н о умоляв уряд, змилювати ся над народом, але на його благання ніхто не звертав уваги: всі знали, що він чоловік слабої волі, який ніколи не зважить ся на отвертий протест.



Наказний гетьман Павло Полуботок.

Після смерти Скоропадського знайшла ся купка старшини більш енергічної, яка обурювала ся на утиски уряду і стояла за автономні права України. Але в неї була своя слаба сторона: всі вони були люди багаті, самі вони і предки їх усякими правдами і неправдами нагарбали собі козацьких земель і через те вони не мали популярности серед простого народу. Ця група із наказним гетьманом **Павлом Полуботком** на чолі звернула ся до уряду із різким протестом за порушення пактів. Московський уряд відповів їм дуже політично: він сам поставив їм питання, по якому праву старшина володіє землями козаків. Сим уряд привабив до себе весь простий нарід, котрий сподівався, що уряд визволить його від влади панів. Коли протести цієї групи старшини зробили ся різними, її арештовано, оскаржено в Петербурзі за зраду і розвезено по різних фортецах та тюрмах.

Після Полуботка нового гетьмана і не вибирали, а уряд над Україною доручено **Малоросійській Колегії** (1722—1727), в котру входило 6 козацьких старшин і московських штаб-офіцерів. На чолі цієї Колегії поставлено **Велямінова-Протасєва**.¹⁾ Таким ро-

¹⁾ Малоросійську колегію засновано ще за гетьмановання Скоропадського в 1722 р

бом голосів у Українців і Великоросів було ніби то рівне число, але рівність та була тільки фіктивна, бо українська старшина не мала жадної сили ані авторитету, а за Росіянами було військо. Крім того Колегія управляла так, як веліли їй потайні інструкції центральної влади, міжтим українська старшина сих інструкцій не знає, вони відомі Великоросам тільки.

Малоросійська колегія проістнувала декілька тільки літ, до року 1727. При Петрі II. її скасовано. Петро II., чоловік молодий, стояв за стародавніми звичаями. Всі

Згадати треба, що тоді-ж перенесено гетьманську резиденцію із Батурина до Глухова, над верхнім Сеймом, над саму московську границу і поставлено там залогою два московські полки. Ся Малоросійська Колегія була зложена із самих московських офіцерів і мала бути апеляційним трибуналом та вести надзір над управою козацької старшини. Аж коли по смерті Данила Апостола (1734) у друге скасовано гетьманство, установлено „правленіє“, зложене із трьох Великоросів і трьох представників козацької старшини і передано йому управу Гетьманщини. (Гл. про се на стор. 172),

М. К.



Гегьман Данило Апостол.

Його інстинкти простували до того, щоб культуру московської держави повести національним шляхом. Через те зараз після того, як він став царем, ми бачимо крутий поворот до давніх порядків. Що до України, так там скасували висше згадану колегію, ослобонили тих товаришів Полуботка, що ще лишилися в живих, і дозволили вибрати нового гетьмана.

Гетьманом вибрали миргородського полковника, Данила Апостола (1727—1734). Українському урядові даровано частку незалежності, яка була перед полтавською битвою (фінансові справи, полкова адміністрація), але сей порядок тривав недовго. На лихо Данило Апостол незабаром помер і для України настає знов поворот до порядків Петра I.

За часи царювання Анни Іванівни Росія підпадає під владу Німців-фаворитів: те, що виробляв Бірон у Петербурзі, на Вкраїні коїв київський генерал-губернатор фон-Вайсбах. Коло нього збирається багато німецьких генералів, котрі розбірають найкрасші землі, захоплюють у свої руки фінанси краю, втручаються до адміністрації. Про вибір гетьмана тепер уже і не згадають, а хоч і встановлено так зване „Малоросійське Правління“, та воно нічого не могло проти сіх Німців удіяти.



Останній Гетман України Кирило Розумовський.

В останній раз вернула ся автономія після старого шабьону, се б то з гетьманом на чолі, за часи царювання Єлисавети Петровни, а то з двох причин: передусім при ній настала реакція проти німецького шабьону, а по друге, вона була людина дуже добра, щиро бажала ущасливити всіх своїх підданців¹⁾. Для Вкраїни настали щасливі часи. Найблизчим чоловіком до цариці був Українець Олексій Розумовський, чоловік вельми прихильний до свого народу. Він усіма силами дбав про те, щоб допомогти Україні і поліпшити її становище. Під його впливом знову дозволено вибрати гетьмана.

Вибір зроблено дуже політично: вибрали меньшого брата Олексія Григоровича, Кирила Розумовського, чоловіка дуже освіченого, котрий виховував ся за кордоном. Гетьманованнє його (1750—1764) являєть ся добою відпочинку задля Вкраїни. Він хотів повернути поволі всі старі автономічні права. Між иньшим він дуже бажав підняти і освіту на Україні: після нього лишив ся проєкт засновання університету в Новгороді Сіверському. Певно, він і виконав би сей проєкт, коли-б обставини не змінили ся. Коли заца-

¹⁾ Так при ній між иньшим скасовано кару на горло.

рювала Катерина II., Розумовський, побачивши відміну в російській політиці, сам зложив уряд. З ним разом закінчила своє існування автономія України: нового гетьмана вже не вибирали, а уряд над краєм доручено російському генерал-губернаторови, Румянцеву.



ДЕСЯТА ГЛАВА.

Державний лад на Гетьманщині.

Гетьман. — Ради і вибори гетьмана. — Атрибути гетьманської влади. — Доходи гетьмана. — Генеральна старшина: обозний, писар, судді, осавули, хорунжий, бунчучний, підскарбій. — Полки. — Полковник і полкова старшина. — Сотні і сотенна старшина. — Суспільні стани на Вкраїні. — Козаки, посполиті, підсусідки, міщани. — Маґдебурські міста. — Шляхтичі.

Заки перейдемо до викладу дальшої історії Правобережя, розкажемо про внутрішній уклад на Лівобережній Україні.

Коли поглянемо на сей внутрішній уклад, ми побачимо, що на ньому найбільш відбивається брак культури. У культурній

державі закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було се обмірковано докладно. Верховна влада належала до козацького війська, заступником його був гетьман, але зовсім не було жадної встанови, звідки гетьман бере свою владу. Звичайно гетьмана вибирали на все його життя. Була навіть проба, установити гетьманську династію, власне по смерті Богдана, коли вибрали гетьманом Юрія Хмельницького через те тільки, що він був син Богдана. Але далі династична ідея не пішла, і гетьманське достоїнство до кінця лишається виборним і доживотнім. Раз верховна влада була виборна, то треба було знати, хто і коли вибирає її.

Другий ніби орган верховної влади на Україні була рада, — відгук старого вічевого ладу. Вона відповідає у сучасних державах сеймови. Тільки на неї представників не вибирали, а збирала ся ніби то вся громада. Таким робом вона становила те, що ми тепер назвали-б *suffrage universelle*.¹⁾ Періодичних зборів ради не було: вона збирається тоді, як треба; іноді по волі гетьмана, іноді проти його волі. З кого мусіла складатись та рада, на якій рішались найважніші справи, ми не знаємо. Бували три роди ради. Перша була рада старшини: на неї збирається

¹⁾ Загальне право голосування.

вся старшина, генеральна і полкова, починаючи зі сотників. Ся рада вибірає гетьмана, потім оголошує свій вибір козакам, які мусять сей вибір прийняти. Такою радою старшин вибірають: Виговського, Многогрішного.

В иньші рази вибірає на гетьмана козацька рада: тут збирають ся всі із козацького стану. Про таку раду иноді оповіщають усіх козаків, иноді-ж, коли рада збирала ся підчас походу, само собою розуміється ся, усіх сповістити і зібрати не можна було. Так вибірають Самійловича, Мазепу. Гетьман, вибраний таким робом, тоді тільки міг устояти, коли мав серед суспільства підготований до сього ґрунт.

Нарешті є і третя рада, так звана чорна рада, на яку приходять у доволі великім числі люди із усякого стану: і козаки, і міщани і посполиті, коли заздальгідь, розуміється ся, про неї скрізь оповіщено. Се не могло бути вічевим громадським збором, бо ввесь нарід — кількамільйонна маса — не міг зійти ся; приходив той, кому можна було, або хто ближше жив. Таким способом вибрано Брюховецького.

З сього бачимо, що головна державна функція невідомо до кого належала. Жадна зпоміж трьох указаних рад не мала

установленого речення до збору, анї обмежених прав: збірала ся та або иньша рада задля потреби та на змову, і кожда з них мала однакову силу після звичаєвого права. Вибравши гетьмана, рада звертаєть ся по затвердження до корони, додаючи, що гетьмана вибрано „по старинї“, після давнього звичаю. Із сього видно, що головна державна функція не була ясно вказана і через те про неї можна було всяко думати, всяко її товкмачити.

До половини XVII. віку гетьмана затверджував польський уряд і його уважали нелегальним, коли не отримав такого затвердження. Затвердження супроводило ся такою церемонією: король виряджав до гетьмана посольство, котре доручало йому клейноди гетьманської влади: бунчук, булаву, хоругви і літаври. Хмельницького вибрано гетьманом без сієї формальности, а просто по волї народу; ніхто його не затверджував аж до Зборівської умови, хоч усі держави і признавали його повновласним гетьманом.

Після Хмельницького гетьмана затверджував російський уряд, котрий, на зразок польського уряду, посилав до гетьмана посольство; воно доручало гетьманови булаву, хоругви, бунчук і літаври.

З другої половини XVII. віку усякий, хто хотів зробити ся гетьманом, дбав про те, щоб стати в добрі відносини з воєводами, що сиділи по українських містах і на межах України з Росією, бо від рапорту сих воєводів залежало завжди затвердження або скасування гетьманських виборів центральним урядом. Уряд дуже часто не затверджував гетьмана, вибраного радою. Так Сомко і Золотаренко не були у згоді з воєводами і через те їх уряд не затвердив. Той, хто мав стати гетьманом, їздив у Москву, умовляв ся там, а після того вже призначали формальну раду. Таким способом вибрано: Данила Апостола і Кирила Розумовського.

Атрибути гетьманської влади складали всі головні суспільні функції: він був зверхником над військом, був суддею, адміністратором.

Сама назва „гетьман війська Запорозького“ показувала, що до нього належала передусім головна влада над військом. Навіть польські і московські війська на Україні мусіли ставити ся під оруду гетьмана. Иноді було навіть чудно: деякі гетьмани були дуже добрими адміністраторами, але не мали ніякого хисту до військової справи. Із таких гетьманів можна вказати на Дорошенка. Се був політик, патріот, але чоло-

вік зовсім нездатний до того, щоб доводити військами. Через те він завжди мав при собі якогось помічника, що кермував ним у кампанії. То був уманський полковник Білогруд, а після нього брат гетьмана Грицько Дорошенко.

До гетьмана належала також уся адміністрація в краю. Визначає він свої адміністративні функції в універсалах; їх видавали із гетьманської канцелярії з підписом гетьмана і військовою печатю, яку хоронив військовий писар. На печатці був виритований козацький герб, се-б то: на зеленому тлі козак із мушкетом на плечі. В універсалах гетьман мав висловлювати накази що до краю. До атрибутів адміністративної гетьманської влади належала ще одна важна функція: право, роздавати землі. Уся земля належала до всього козацького війська, а головою його був гетьман, то й він і мав право, роздавати її, кому хотів, і видавати зі своєї канцелярії земельні універсали, се-б то грамоти, які стверджували право на володінне землею. Ся адміністративна функція була дуже важним привілеєм гетьманської влади. Пізнійш, після Мазепи сю власть гетьмана зменьшено: щоб мати повну силу, земельний універсал мусів мати затвердження від центрального уряду.

Крім воєнної і адміністративної влади в руках гетьмана була ще і фінансова влада: до гетьмана належало право, збирати податки. Найбільші податки були не окладні, а торгові, із промислів або з ремесл. Всі вони йшли у військову касу. Фінансова справа вела ся дуже погано, не через те, щоб гроші розкрадали, а просто вела са вона без жадного порядку. Дуже довго не відріжняло ся гетьманських особистих і військових грошей; всі вони лічили ся у купі. Перший, хто догадав ся вказати на такий непорядок, був Мазена, який обвинуватив у сьому Самійловича перед Голіциним. Самійловича скинули, але і Мазепа, ставши гетьманом, вернув ся до того-ж порядку, який уважав ся в краю за цілком нормальний. Гетьманські фінанси від військового скарбу стали відріжнати аж при Данилі Апостолі. Тоді настановлено окремого урядника, який звав ся генеральним підскарбієм,¹⁾ по сучасному: міністер скарбу. Гетьман і вся козацька старшина не діставали пенсії, а брали платню натурою. На Україні були маєтності, відписані на булаву. Такими місцями на Правобережній Україні було староство чигиринське, містечко Обухів зі своєю округою; на лівобережній Украї-

¹⁾ гляди далі, стор. 182.

ні Батурин зі селами, навкруги. Другим таким містом був Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини. Доходи з них і творили пенсію гетьманів.

Гетьмана оточував доволі великий ряд урядників — генеральна старшина. Перший після гетьмана був генеральний обозний, як ми виразилися б, начальник штабу, тільки з трохи ширшими атрибутами влади; бо-ж окрім кермування штабом, до нього належала в походах поліційна влада і головне старшинування над арматою. Підчас походу його обов'язком було розкватувати військо, ставити обоз і укріпляти його. Тогочасна тактика вимагала, щоб обоз був окопаний валами та ровом. Урядженнє сих валів і було функцією обозного; ео ірсо уся армата знаходилася під його знарядом. Стан гарматної науки на Україні стояв на високому ступіні розвитку; так у Глухові і Батурині були людвісарні, де виливали гармати. Перший попклував ся про се Мазепа. Гармати того часу виливали ся із написами імени гетьмана, за якого їх вилито, і міста. Генеральний обозний, як також і иньші козацькі урядники замість пенсії мали те, що зветь ся ранговою маєтністю. Так звало ся село або кілька сіл, які відписувано „на кормленіє“

урядникові тієї, чи иньшої функції. На особу генерального обозного відписували таку рангову маєтність на 400 дворів.

Другим по порядку і найвпливовішим членом ради старшини був генеральний писар, сучасний канцлер. Він був головним начальником генеральної канцелярії, котра складалася із старших та молодших канцеляристів. До канцелярії поступали люди з освітою, що звичайно кінчили київську Академію. Становище канцеляриста давало доступ до найвисших функцій у краю: звідти ставали генеральною старшиною, багато йшло в полковники. Таким робом становище канцеляриста для кар'єри було дуже корисне. Ознаками влади писаря були печатка і каламар. Коли траплялося, що писар складав свій уряд, то мусів віддати ознаки. Через руки писаря проходили всі найважніші державні акти: гетьманські універсали, зносини із центральним урядом і з чужоземними державами, як довго гетьман мав право зноситися з ними.

За писарем ідуть далі старшини, котрих найчастіше було по двох разом, мабуть через те, що у них було дуже багато праці і один чоловік не міг її зробити.

Висший догляд над судівництвом у цілому краю належав до двох генеральних суд-

дїв. Вони по черзі брали участь, як предсідателі, в розборі справ у генеральному суді, у найвисшій судовій інстанції в краю, проти якої не могло бути апеляції. Генеральний суд був апеляційною інстанцією від сотенних і полкових судів. Були й такі справи, що просто входили до сїєї висшої інстанції: се найбільш важні справи з магістратів, земельні справи і т. и. І писар, і генеральні старшини мали свої рангові маєтності: писар 400 дворів, судді по 300.

Далі у склад генеральної старшини входили **генеральні осавули**. Функції їх не досить ясні, се мов би старші урядники осібних доручень. Осавул був ніби головним урядником, якому гетьман давав свої доручення. Осавул мав рангову маєтність на 200 дворів. Часами їх було по двох, а часами і по одному.

Ще були два урядники, які мали право, засідати в генеральній радї; — се генеральний **хорунжий** і генеральний **бунчучний**. Вони мали чисто церемоніяльні функції: перший, охоронець військової хоругви, носив хоругов на парадах і в походах; а другий носив бунчук, теж клейнод гетьманської влади. Ясної адміністративної або якої иньшої функції вони не мали. Бунчук — клейнод, позичений у Турків. Се був довгий кий, до якого при-

в'язувало ся декілька кінських хвостів.¹⁾ Обидва сі уряди істнували так само при особі полковника та сотника; тільки бунчуки були тут менші. Коли Мазепа задумав побільшити стан краєвої шляхти, він утворив окремий стан бунчукових товаришів, котрі складали почесну сторожу гетьмана, але жадних иньших функцій не мали. Се, як ми говорили вже, було повабom Мазепи — завести на Україні свою шляхту. І хсрунжий і всі бунчукові, мали по 200 дворів кождий.

Під кінець, при Данилі Апостолі, прийшов іще генеральний підскарбій; про нього ми казали вже ранійш.²⁾

Всі сі урядники з гетьманом на чолі і становили центральний уряд, — генеральну старшину.

Територія України поділяла ся на провінції, — полки. Число полків не завжди було однакове. За польського уряду їх було звичайно шість; часами тільки утворював ся семий, або й восьмий, але польському урядові таке збільшування полків не було бажане і їх при першій нагоді касовано. Після

¹⁾ У Турків число хвостів було єрархічною ознакою; старші паші мали три хвости на бунчуку, иньші два, а иньші тільки один.

²⁾ гляди стор. 178.

Хмельницького полків стало далеко більш: в часах повстання було їх від 20 до 30, але деякі з них знову зникали, потім складали ся по иньших місцях і т. д. Нарешті, після зборівської умови установлено норму 20 полків, по 10 на кожному боці Дніпра.

На правому боці були такі полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канївський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький (иноді він зветь ся Винницьким), Подільський (або Могилївський, бо столиця була в Могилеві), Брацлавський і Пáволоцький. Я не лічу тих полків, що з'являлися на якийсь час і знову зникали, от як Овруцький.

В лівобережній Україні, як переднійше сказано, було теж 10 полків, а власне: Переяславський, Ніжинський, Київський,¹⁾ Чернигівський, Прилуцький, Миргородський,²⁾ Гадяцький, Лубенський, Полтавський і Старо-

¹⁾ Хоч саме місто Київ лежить на правому боці Дніпра, але-ж уся територія полку була на лівому: сучасний Остерський і Козелецький повіти чернигівської губернії.

²⁾ Миргородський полк мав найбільшу територію: в нього входила майже вся сучасна Полтавщина і частина (клин) Херсонщини,

дубський. Останній виробився не зразу. При Хмельницькому було два Биховських полки, але вони відійшли до Польщі. Замість них за Брюховецького і установлено Стародубський полк.

Не можна дивитись на полк тільки як на військову одиницю: се перш за все була одиниця адміністративна, от як у Росії губернія. З кожного полку набирался для війни певний військовий контингент.

На чолі полку стояв полковник, і як довкола гетьмана стояла генеральна старшина, так саме довкола полковника полкова старшина, трохи, правда, менча числом, але так само уладжена. Ся полкова старшина складалася: з полкового обозного, писаря, судді, осавула, хорунжого. І полковник і полкова старшина брали пенсію в натурі: кождий мав установлену рангову маєтність. Ми не можемо установити, чи полковник, головний урядник полку, був виборний, чи призначав його гетьман. Часом їх вибірають на раді, а часом призначає сам гетьман, покликаючись на те, що так заведено здавна. Здається, робилося так, як дозволяли обставини. Після Мазепи установлено інші порядки: полковників призначав уже сам центральний уряд із тих кандидатів, яких вказував гетьман. Клейноди полковницької

власти схожі із гетьманськими: хоругов, бунчук і, замість булави, пірнач. Сетаж сама булава, тільки не кругла, а з металічних листків. Пірнач носив полковник завжди зі собою на війні і при офіційальних виходах. Крім того у кожного полковника були ще невеликі пірначі залізні, мідяні; останні він давав замість паспорта тим людям, котрим доручав яку небудь справу.

Кожний полк у себе поділяв ся на менші адміністративні одиниці, — на сотні. Сетнов таки зовсім не військова одиниця. Деякі сотні виставляли по декілька тисяч козаків. В полках було різне число сотень: деякі полки мають 10—12 сотень, деякі більш: були навіть полки на 20, 22, а то і на 24 сотні. В сотні був свій уряд часом виборний, часом призначений. Старшим над сотнею був сотник, який мав владу адміністративну і військову. Сотенна старшина була уладжена по тій самій схемі, як генеральна і полкова. Окрім сотника були сотенний писар, сотенний осавул, хорунжий і окремий урядник після сотника, міський отаман, начальник поліції сотенного міста. Останній був представником міщанського стану. Поодинокими селами сотні управляли особні урядники, курінні отамани.

Таким робом, як бачимо, вся цивільна організація краю виникала із військової організації. Для війни край був зорганізований добре, але для горожанського побуту така організація була тим гірша, що закон не усталив і обмежував функцій урядників. Через те багато урядників надуживало своєї влади, бо їй невідомо було, де мала кінчити ся воля урядника і де мало виступити право горожанина.

Усе населення поділяло ся на окремі стани. Головним станом був козацький стан. Число козаків не було визначене і завжди змінювало ся. Польський уряд признавав їм з початку тільки 6.000 чоловіка. При Хмельницькому се число змінило ся: після Зборівської умови козацький реєстр постановили на 40.000 ч., а по Білоцерківській на 20.000 козацьких сім'їв. Але сього числа не вистачало. Щоб побільшити його, Хмельницький придумав хитрість. Мотивуючи тим, що одній сім'ї трудно виставити козака до війська, він до кожної козацької сім'ї приписав три сім'ї підпомічників. Таким робом число козацьких сім'їв доходило до 12 тисяч. Як кажуть, в деяких полках приписувано по чотири, а то й по пять родин підпомічників. Та мимо всіх сих заходів Хмельницького дуже багато людей лишило ся поза числом, не в реєстрі. Після

Переяславської умови поставлено широкі станові межі: козацький реєстр установлено на 60.000 чоловіка, але московському урядові не залежало на тім так дуже і до реєстру могли записати більш, як 60.000 чоловіка. Він знав тільки одно, що мусить на його поклик вийти сих 60.000 і він не повинен давати більшої платні, ніж на се число.

Для решти людей, так званих **п о с п о л и т и х**, які не попали в реєстр, Хмельницький добився від московського уряду признання їх **о с о б и с т о ї с в о б о д и**.

Що до землі, так тут уже як де трапилося. З початку, коли козаки вигнали із краю польську шляхту, земля лишилася вільною і дісталася під заряд гетьмана. Гетьман виділяв з неї більші або менші шматки і давав, кому хотів. В XVIII. віку стали давати вже землю з людьми, вимагаючи, щоб селяни корилися, „робили послушество“ власникам землі. Термін сей дуже неясний: се не було **з а к р і п о щ е н н є**, бо кожний мав право покинути землю. Послушество виявлялося або в податках натурою, або в кількох днях роботи на тиждень. З початку власники земельного маєтку обходилися з посполитими дуже лагідно: податок брали зовсім малий. Далі-ж, при Самійловичу, сей податок дійшов до **д в о х д н і в** праці на

тиждень. І так повагом через сю панщину встановляло ся кріпацтво. З одного боку бажанне старшини яко мога розбогатіти, а з другого масова кольонізация з правого берега на лівий прискорили сей факт.

Коли правий беріг обернено на руїну, народ мусів десь подітись. Починаєть ся кольонізация на лівий беріг. Коли кольонізация прибрала дуже великі розміри, і землі вже не вистарчало, довело ся новим переселенцям селити ся на чужій землі, просити собі шматка ґрунту в аренду. Таким робом установив ся стан підсусідків.

Перейдімо тепер ще до одного стану на Україні, до міщанського. Міщанами звали ся мешканці полкових і сотенних міст. Вони вибірали собі репрезентантів — міських отаманів, до котрих належала судова і адміністративна влада.

Тут виключити треба декілька міст, що ними управляли не міські отамани, а магістрат. Се були міста, що ще від польського уряду отримали привілеї управлятись по так званому маґдебурському праву. В лівобережній Україні таких міст було десять, влічуючи між них і Київ: Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Малин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський. Сі права широкої са-

моуправи гетьмани звичайно затверджували. Війти магдебурських міст брали завжди участь у виборі гетьмана. Апеляційною інстанцією проти магістратського суду був гетьманський. Російський уряд також затверджував сі права поодиноких міст і пильнував їх. Між иньшим варто звернути увагу на Ніжин. Тут були два окремі магістрати: перший звичайний, а другий дав Хмельницький Грекам-кольоністам.

Отсе і ввесь поділ на стани українського суспільства.

Я не казав нічого про шляхтичів, бо їх було дуже небагато, про них ми давнійш уже згадували.¹⁾ Політичного значіння шляхетство се не мало жадного, а тільки було на повазі, як дуки. Через те, вступаючи до війська, шляхтичам сим легше було визначитись серед решти козаків і зайняти якийсь уряд: сотників, полковників, генеральної старшини.

¹⁾ Шляхтичі, що жили в північній Чернігівщині, за часів повстання прилучили ся до Хмельницького, і за те він ствердив їх права. Опріч сієї шляхти при замках Остерському та Любецькому були ще старі боярські села, за якими польський уряд признав шляхетські права. Після погрому Хмельницького їх лишило ся дуже мало, і вони самі догадали ся приписатись до козаків, за що випросили у Хмельницького ствердження своїх земельних прав, без станових.

ОДИНАЦЯТА ГЛАВА.

*Кольонізація Правобережя. — Слобо-
ди. — Гайдамаки. — Гайдамацький рух у
1734. р. — Надворня міліція. — Гайдамаць-
ка справа в 1750. р. — Коліївщина: Залізник
і Гонта. — Коденські суди. — Відомін Гай-
дамаччини за чотиролітнього Сейму.*

Ми говорили про становище лівобереж-
ної України. Поглянемо тепер, що робилося
в ті часи на правому боці Дніпра.

Друга половина XVII. віку, як відомо
вже нам, обернула край сей в руїну. Нарід
частиною заповнили Татари, частиною він
перебрався на лівий беріг Дніпра. Руїна за-
вершилася тим, що три сумежні держави,
Польща, Росія і Туреччина, зробили між со-
бою умови, після котрих згодилися уважати
край між Дніпром а Дністром нейтральним,
знести там усі оселі і не допускати туди лю-

дий. Алеж багатий край із таким добрим ґрунтом не міг лишити ся пустою. І не диво, що ще не встигли держави закінчити свої умови, нарід почав тягти сюди на селища. Організаторами явило ся кількох полковників, які не могли зжити ся із російським урядом і щиро стояли за народ. Вони дуже жваво взяли ся до кольонізації Правобережя. Душею сієї кольонізації був хвастівський полковник **Семей Палій**, на півдні **Іскра**, **Самусь**, на південнім Поділю **Абазин**, що заклав кольонії переважно із молдавських виходців.

Сю кольонізацію хутко зломили політичні взаємини сумежних держав. Саме в той час почала ся велика шведсько-російська війна. Війна ся відгукнула ся на правобережній кольонізації. Я не буду стежити за ходом війни. Вкажу тільки, що року 1711. **Петро І.**, оточений Турками на **Прутї**, мусів миритись на всій волі турецькій. Складено умову не на користь Польщі. В царськім указі, оголошенім на Україні, приказано вивести всі кольонії з правого берега і перевести на лівий. Тепер під проводом російського уряду почала ся нова, зовсім формальна руїна краю. Переселенці беруть зі собою все, що тільки можна було зі собою забрати: навіть хати і церкви порозбирали та на під-

водах перевозили зі собою, а села і міста пустили з вогнем. Таким за якого півроку край знову обернув ся у пустку. Се, що звало ся ранійш брацлавським та київським воеводствами, лишило ся тепер зовсім без населення. Польща оголосила у сій пустелі маніфест, що приймає край, але-ж його не було кому слухати.

Тут знову Польща завела старі порядки що до кермування краєм: почала ся знову роздача земель шляхтичам. Останні отримували землю, але користи з неї жадної не мали, бо не було робучих рук. Тоді почала ся нова, шляхетська кольонізация краю. Методу придумано таку, яка зоветь ся методом слобідської кольонізації. Вона містить ся ось у чім. Володар земельної власности виставляв дошку з дірками—звичайно їх бувало 30. Се мало визначати, що 30 років селянин, поселившись там, мати ме „свободу“ не нести жадної повинности, не працювати на користь того, до кого належить земля.

Того часу на лівому боці народу було дуже багато і, як ми вже казали, велика сила людей, не отримавши землі на власність, мусіла записуватись у підсусідки, економічне становище котрих було дуже не вигідне. Сі підсусідки у великім числі і переходять тепер на правий бік Дніпра, заманені вигідними

пропозиціями шляхти. Як швидко край опустів, так само швидко знову заселив ся. Тим часом незабаром минули слободські роки, і шляхта обьявила, що „слобода“ вже скінчилася, що тепер селянам треба стати на всій волі пана; треба бути у послушенстві у нього, підлягати навіть його судові. Зворот справи очевидячки не міг вдовольнити селян: починається народня реакція, відома під назвою **гайдамаччини**.

Завважимо, що характер гайдамаччини зовсім не ясний, як і всі народні реакції, що йдуть від неосвічених людей, які не вміють формулювати своїх інстинктів. Такі гайдамаччини ми стрічаємо не тільки тут, але і в усій Славянщині. Так під часи визволення Сербії повстає така сама гайдамаччина — **Га й д у к**, — яка йде з ножем, поки не візьме гору. Другу таку реакцію ми бачимо в Далматії і Хорватії: се так звані **У с к о к и**. Реакція йде тут спорадично: де дальш, тим купки зявляються частійш, тим більш людей пристає до них. На перший погляд купки сї скидають ся на розбишацтво і являються застарілою формою реакції. Нарід ще не доріс до того, щоб виявити свій протест так, як виявляють його тепер страйком, устами депутатів віча. Тим часом інтелігенції, котра-б піддержала інтереси селян і могла би сфор-

мулювати народні бажання, не було, селяни саміж по собі не вміли висловити свого протесту инакше, як підпалом панських маєтків, рабунками, а як можна, так і убивствами панів.

З другої чвертини XVIII. віку, гайдамаччина все росте й росте: з початку збирають ся купки на 10—12 чоловіка, далі десятки-сотні, потім тисячі чоловіка прилучають ся до гайдамацтва, і в другій половині XVIII. віку ми стрічаємо вже цілі невеличкі гайдамацькі війська. Чим більше ростуть гайдамацькі сили, тим більш тратить гайдамаччина характер розбишацтва і приймає ясний характер національної справи.

За XVIII. вік ми бачимо три такі моменти, коли гайдамаки вивішують прапор національної незалежности і виявляють бажання зорганізувати край по своєму.

Перший такий момент був ро у 1734., коли в Польщі трапила ся велика внутрішня колотнеча. Того часу помер польський король Август II. і до польської корони зявило ся двох кандидатів: саксонський курфюрст Август III. і Станіслав Лещинський. Між обома кандидатами почала ся боротьба. У кожного була в Польщі своя партія. Через те шляхтичі у всіх провінціях поділили ся на дві партії, і війна почала ся на про-

сторі усієї польської корони. Із сього і скористував ся народній рух, а власне з тої нагоди, що до Польщі вступило російське військо на підмогу саксонському курфюрстови, нарід почав масами прилучати ся до гайдамаків, формувати полки і заводити у себе добре знаний йому козацький лад у певній надії, стрінуги підмогу для себе і в російському війську. Але-ж на сей раз народні маси помилилися у своїх надіях: коли російське військо посадило на польський трон свого кандидата, воно дістало наказ присмирити козацький рух. Таким робом, ті-ж політичні обставини, що викликали сей рух, і подавили його. Але-ж момент сей показує, що при першій нагоді, при щасливих обставинах гайдамацтво може перейти в загальне народне повстання. Рух сей був на стільки сильний, що Польща сама жадним чином не могла справитись із ним.

Вісімнадцятий вік, як відомо, період найбільшого внутрішнього підупадку в Польщі. В Речі Посполитій був повний хаос: не було фінансів, не було війська, уряд зовсім не функціонував. При такому безурядді панам доводило ся самим думати про себе, боронити себе власними силами. Для сього трібують вони кілька проєктів. Так, наприклад, пропонували озброїти чиншову шляхту, молда-

ванських кольоністів, щоб із них зорганізувати міліцію. Але-ж обидва сі елементи були непевні: таких чиншовників було не багато і хоч вони й були приписані до шляхетського стану, але-ж жили вони по селянськи, у значній мірі походили з українського народу і під усіма поглядами були ближчі до нього, ніж до панів. Молдаванські кольоністи, хоч і не мали наційного звязку зі селянами, все-ж більш співчували демократичному рухові. Лишав ся один спосіб оборони — зорганізувати надворню панську міліцію, завести надворніх козаків. Магнати зі своїх кріпаків вибірають певне число хат, увільняють їх від усяких податків і панщини з тим, щоб кожна хата достарчала до міліції одного козака. Таким способом пани-магнати організують на правобережній Україні цілі козацькі полки з такої надворньої міліції. Так міліція графа Потоцького в Умані доходила до 4000—5000 чоловіка, у маєтку Любомирського у Сьмільї було декілька міліцій — до 3000 чоловіка.

Становище сих надворніх козаків було двозначне: вони мусіли йти проти гайдаків, але-ж вони самі походили з того-ж народу і всі симпатії їх були на стороні гайдаків. Тим то дуже часто міліції, вислані проти гайдаків, не знаходили їх,

шукаючи їх по болотах та нетрах, а тим часом гайдамаки робили своє діло. Або навіть, здивавши гайдамаків, надворні козаки, добре озброєні, майже ніколи не спромоглися подужати гайдамацької купки. Один тогочасний польський мемуарист наводить про надворню міліцію таке порівняння: посилати надворніх козаків проти гайдамаків се те-ж саме, що замість хорта посилати одного вовка гнати другого.

Другого разу гайдамацьке повстання зовсім випадково трапилося 1750. року. Причиною його було те, що сього року кінчилися в богатих місцях „слобідські“ роки, і сила селян, не бажаючи потрапити в кріпацтво, стала тікати до гайдамаків. Ватаги сі злучилися, стали брати магнатські замки, пльондрувати маєтки і нищити шляхту. На сей раз угамував повстання сам польський уряд, оголосивши посполите шляхетське рушення. Не можна сказати, щоб Поляки побили гайдамаків. Самі гайдамаки навіть розбили подільського воєводу; але-ж в усякім разі гайдамацький рух на деякий час мусів затихнути.

Нарешті останній третій факт, де гайдамацьке повстання приняло грандіозні розміри, відомий під назвою **Коліївщини**, трапився року 1768. Сього разу організація повстання пішла все тим же шляхом, як зви-

чайно. Готуєть ся воно в двох осередках : в Київі з його округою і на Запорожжі. В Київі для гайдамаків збирали гроші головним робом черці київських монастирів, що жили далеко від міста по селах та хуторах. На Запорожжі-ж збирав ся люд, якому вже не під силу було зносити далі утиски шляхти. Осередком зборів зробив ся скелистий острів Мігея.¹⁾ На сьому острові збирала ся гайдамацька старшина і тут скомпонувала маршрути задля ведення справи.

Року 1768. кілька сотень запорожських братчиків засіло по лісах південньої Київщини по малих монастирях ніби на послухах, маючи головно на меті руководити гайдамацьким рухом. Того часу через утиски польського уряду всі майже монастирі перейшли на унію і тільки по глухих місцях задержали монастирі православіє, а через те сї монастирі і мали таке велике значіннє в повстанню р. 1768. Між такими монастирями відомі: Корсунський, Лебединський, Ірдинський, Межигірський, Мошногірський, а найголовніший був Мотроніївський. Того часу весь нарід був страшенно розлютований релігійними переслідуваннями Поляків. Два роки перед тим

¹⁾ Тепер село Єлисаветградського повіту на Херсонщині.

унїяти вкупі з польським урядом заходили ся вельми жорстокими мірами навертати православних на унїю. Року 1766. зібрала ся у Вільшанї духовно-унїятська комісія, яка за допомогою польського війська люто розправила ся із православними: багато православних попів і парохїян покарано на горло, або взято на муки. Як Поляки і унїяти знущали ся над православними, можна бачити із твору Шевченка „Гайдамаки“. Оповіданнє Шевченка про вільшанського титаря не фікція, а правдивий факт. Всї такі факти більш, ніж усе иньше, озлобляли нарід.

Тим то й не диво, що коли Залізняк із Запорожцями з'явив ся в Мотроніївському монастирі, до нього посунув нарід зі всіх сторін, і як тільки се гайдамацьке військо вийшло із монастиря, цілі села стали прилучати ся до нього. Залізнякове військо росло, як лявіна. Скоро гайдамаки наближали ся до якого села або містечка, селяни зараз же вирізували чисто всю шляхту, ксьондзів, жидів, словом—усїх, від кого терпіли утиски, грабували їх добро, палили оселі та приставали до гайдамаків, озброївшись, хто, чим міг. Посуваючись далше, Залізняк спалив сьмілянський, лисянський замок і йшов по дорозі до Уманя.

Шляхтою опанувала страшенна панїка, коли вона побачила таку міцну, небувалу ще

організацію. Поляки почали шукати фортеці, де-б можна було захистити себе від гайдамаків. Такою фортецею у південній Україні було місто Умань. У графа Потоцького був там сильний замок і, як ми вже згадували, численна та добре зорганізована надворня міліція. Там то й шукали собі поратунку Поляки. До Уманя зіхала ся маса людей із околиць: Жиди і шляхта переповнили місто. Тисяч із шість чоловіка, що не потовпили ся в місті, стали табором на передмісті під Грековим лісом. От тут то й став ся той факт, який піддержав Коліївщину. Міліція була звичайно під орудою шляхти, але-ж вона мала право сама вибрати собі сотників. Над сією уманською міліцією мав фактичну силу тільки сотник Іван Гонта, чоловік дуже розумний. Він мав велику силу і повагу у простих козаків; се видно з того факту, що його вибрали сотником, хоч він зазнав багато панської ласки. Потоцький дуже любив Гонту і завжди виявляв свою приязнь до нього. Він подарував йому два села з людьми. Тепер, підчас такої небезпеки, Потоцький пообіцяв Гонті виходити шляхетство, коли він оборонить Умань.

Гонта виступив проти Залізняка і стрів його за 30 кілометрів від Уманя, біля села Соколівки. Коли обидва війська зійшли ся



Сотник Іван Гонта,

Залізник виїхав наперед і викликав Гонту на переговори. Розмова їх була недовга. Вернувши ся з переговорів, Гонта звелів своїй міліції злучити ся з гайдамаками. Про що говорив Гонта зі Залізником, ми можемо зміркувати по наслідках: обидва війська, злучивши ся, вдарили на Умань, узяли його і перерізали шляхту і Жидів. Через те весь сей край опинив ся в руках гайдамаків. Гайдамаки зараз же почали формувати із себе полки. Таким робом гайдамачина обернула ся в політичну революцію. Нї шляхта, нї польське військо нічого не можуть вдїяти зі сим повстаннем.

Гамувати повстанне зявила ся сила з того боку, з якого найменше можна було сподівати ся ворожих відносин. Се були російські війська, що стояли тоді в Польщі з приводу Барської конфедерації. Коли тільки гайдамацьке повстанне набрало такої сили, російські війська дістали наказ кинути боротьбу із конфедератами і придушити се повстанне. Сей вчинок являється зовсім консеквентним з політичною системою російського уряду. Для нього гайдамацьке повстанне було фактом більш небезпечним, ніж рух серед польської шляхти. Власне саме того часу коло запорожського кошового Кальнишевського організував ся гур-

ток людей, який виробив широкий політичний плян. Сї люди думали викликати в Польщі повстаннє, злучити правобережну Україну з Запорожжєм і зорганізувати нове гетьманство. З другого-ж боку в Росії бачили, що шляхта доживає свого віку, що через яких 10—20 літ можна буде, що завгодно, зробити з нею. Таким робом для Росії користнійш було підтримати організм, який уже зовсім розкладав ся, ніж допустити, щоб зорганізував ся новий організм, повний життєвої енергії.

Розправило ся російське військо з гайдамаками не простим, отвертим шляхом. Наблизившись до Уманя і побачивши, що гайдамацькі сили дуже великі, воно заводить дружбу з гайдамацькою старшиною, закликає її до свого табору, арештує її і віддає Полякам. Гонту і иньших польських підданців зараз же покарали Поляки лютою смертю. Коли-ж гайдамаки лишили ся без головних своїх ватажків, вони неспроможні були вже вести боротьбу так, як попереду.

Дуже люто, довго і систематично вели Поляки судову розправу над гайдамаками. Ту страшну помсту, яку польський уряд виконав над ними, видно з того, що чотири роки польські суди рубали голови, руки й ноги пійманим гайдамакам, котрих ловили та відшуку-

вали скрізь по Вкраїні. При тому всяким доносам дано широку волю. Арештованих приводили до Коденського суду.¹⁾ Коденські суди були уладжені на взір військових; процес відбувався хутко, більш для форми. Найменша кара була шибениця, для інших уживано всяких мук, які вигадало люте кримінальне середньовічне право. Літ двадцять уже після того один мемуарист каже, що йому доводилося бачити багато людей, які мали відрізану одну ногу або руку за те тільки, що їх запідозрювали у співчуттях до гайдамаків.

Ми зупинимося ще на одному дуже цікавому, більш комічному епізоді, що завершив історію панування Поляків на Україні. Двадцять літ після Коліївщини поміж самими Поляками утворилася певна купка людей зі ширшою культурою, що вже добре зрозуміли ненормальний стан своєї вітчизни і всіма силами взялися до останньої проби віджити Польщу. Діяльність того гурту виявилася у працях так званого чотиро-літнього сейму. Але се було вже запізно, щоб відратувати здеморалізовану шляхеччину. Підчас цього сойму одна партія стояла за Росію, друга за Прусію. На стороні першої був і король

¹⁾ Кодень — містечко біля Житомира, де стояв того часу польський генеральний штаб,

Між иньшими він дуже необережно став лякати депутатів тим, що, як сейм не захоче прийняти протекції Росії, остання підійме селян проти панів. Шляхта стала розбірати ті слова і прийшла до переконання, що справді Росія вже почала готувати бунт селян проти шляхти. Переходячи з уст до уст, та вигадка набрала ся певности, набрала ся більше й менше фантастичних подробиць і в короткім часі склала ся ціла легенда про те, що російський уряд намовляє селян до бунту, організує повстання.

Як на агентів показано на досить численну групу Пилипонів,¹⁾ коробейників, що розвозили по українських селах дрібний крам російського домового промислу. Такі крамарі їздили вже більше як сто років і ніхто не звертав на них уваги. Тепер помітили, що вони стають звичайно у попів-унїятів. Пішла гутірка, що вони роздають попам царицїні грамоти, в яких вона закликала всіх до повстання, відбірають від попів присягу, вербують людей до бунту, роздають ножі якоїсь надзвичайної форми. Хтось вималював навіть такий ніж, і сейм посилав зразки в листах до родичів на села. В короткий час правді ва

.....
¹⁾ вандрівників-купців. Здебільшого се були раскольники чернігівської та моголівської губернії.

паніка огорнула чотири українські воєводства. Сейм залишив усі інші справи та взяв ся за розсліди нової Коліївщини. Настала широка воля для усяких доносів. Кожний Жид та економ всі вони вважали себе за правдивих урядових агентів, висліджували, підслухували, розпитували навіть малих дітей. Все те прикладало ся до готової вже легенди про Гонтового сина, що мав прибути в короткім часі. Почали ся арешти попів та селян. Пани обіцянками та муками примушують їх визнати існування якоїсь змови та свою участь у ній. Нарешті кількох людей зловили на доносі, в якім вони наклепували на себе й на других. Так шляхта покарала кількох селян і панів, поки не переконала ся, що всі підозріння були пусті, безпідставні. Сей епізод був останнім прощанням польського уряду із українською нацією.



ДВАНАЦЯТА ГЛАВА.

Запорозьська Січ. — Найвизначнійші кошові XVII. і XVIII. в.: Сірко, Гордієнко. — Перше зруйноване Запорозжя (1709). — Січ в Альошках. — Нова Січ. — Кошовий Петро Кальнишевський. — Друге зруйноване Січи (1775). — Задунайська Січ. — Бужське військо. — Чорноморці. — Кубанське військо. — Запорозжці в Банаті. — Азовські козаки. — Станиці укр. козацтва між терськими козаками.

Ми переглянули історію Лівобережної і Правобережної України, і бачили, що на однім і на другім боці кінчається справа ліквідацією тих форм, з яких складається історія козащини. Тепер нам лишається сказати кілька слів про останки козащини, які доживали свого віку вже при інших формах життя на Україні.

Найбільш задержало старі народні традиції Запорожжє. Воно, як відомо, у своєму побуті найбільш виявило народній ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу. Через те воно і мало великий вплив на весь український нарід, який не міг виявити в життю свого ідеалу. Найбільшого розвою досягло Запорожжє під час повстання Хмельницького. Останній, утікши з Чигирин, прийшов, як відомо, на Запорожжє, котре його радо прийняло і вибрало гетьманом. Перший контингент сил Хмельницького складав ся із Запорожців. Тим то і Україна так охоче його прийняла, і нарід почав зразу прилучати ся до нього. Одним словом, санкція Запорожжя становила головну підставу його популярности. Запорожжє було школою, де діставали виховання люди, які потім ставали на Україні полковниками та старшиною. В частих бійках із Турками, Татарами та Поляками запорожські братчики з досвіду і практики добре виучували правила та способи військової тактики, стратегії та фортифікації свого часу. Сливє всі полковники, сучасні Богданові Хмельницькому, перебули таку школи на Запорожжі. Тому що сї полковники найбільш ставали за народні права, то й не диво, що з ідеального і з практичного боку Запорожжє в на-

родній свідомості стояло висше, ніж що, і після Хмельницького зажило собі великої поваги на Україні.

Ми бачимо, що Запорожжє дуже довго має вплив на гетьманську політику. В кореспонденції запорожського коша, яка почасти заховала ся до нас, ми знаходимо багато листів, де запорожські братчики пишуть до гетьмана вимови, грозять йому помстою і загальною розплатою за ті чи иньші його вчинки. До нас дійшли такі листи Запорожців до Юрія Хмельницького, Виговського, Дорошенка. Сей тон Запорожців свідчить про те, що нарід дивив ся на Запорожжє як на свого проводиря.

Але-ж і Запорожці не були політично розвинені, а через те й не встояли ся на тій високості, на якій стояли з початку. Критичний момент для Запорожжя творить гетьманованнє Брюховецького, котрий, як ми вже вказували, ошукав Запорожців. Поділяючи ніби демократичні народні думки, він добив ся через Запорожжє гетьманської булави, а добивши ся її, він повернув зовсім у другий бік. Тих Запорожців, що були при ньому, він циткав чинами та маєтностями. Після того, коли український нарід побачив, що і Запорожжє може помиляти ся в своїх вчинках, воно тратить для нього своє зна-

чінне: авторитет Запорозжя паде. Кожного із запорозьких кандидатів на булаву нарід або викидає, або приймає зовсім індиферентно, не обстає за ним і кандидатура Запорожців перепадає. Так наприклад С у х о в і й, чоловік дуже енергичний, не міг вийти на гетьмана через те, що був кандидатом Запорозжя; на його місце вибрали Дорошенка і Ханенка.

В Переяславському трактаті про Запорозжє не згадано, але що вся Україна входила під протекторат московської держави, то можна було думати, що й Запорозжє підлягало тій самій долі. І справді Запорозжє ніби то признавало над собою московський протекторат. Зі звичайною тактикою, дуже практичною, московський уряд не посилав на Запорозжє своїх воєвод, але ж завжди стéжив за тим, що там діяло ся. Користуючись тим, що уряд не втручається у внутрішні справи, Запорозжє живе вигідно і розвиває свою конституцію. Воно докладно усталяє свою територію, лічить усі землі, що належать до військових. Таких земель було дуже багато. Вони займали територію між Б у г о м а с и с т е м о ю Д о н у,¹⁾ скільки її відвойовано

¹⁾ Переводячи на сучасний поділ, се було ³/₄ Херсонської губ., уся Какеринославська і частина Таврійської.

від Татар. Під той час Запорожжє має сталий осередок. Се була Стара Січ, де тепер село Капулівка. Територія Запорожжя була поділена на вісім паланок; з військового-ж і соціального погляду воно поділяло ся на куріні. Їх було 38. Тими курінями орудували виборні курінні отамани. Така конституція зорганізувала ся в другій половині XVII. віку.

Найбільш славетним запорожським кошовим був Іван Сірко. Не було на Січі чоловіка більш популярного, але вкупі з тим не було й більш короткозорого, як він. Він відживив старі запорожські традиції і ідеали: майже весь час веде він боротьбу з Татарами та Турками, і в сьому добачає найважнійше завдання Запорожжя.

В початку XVIII. віку був ще видатний отаман, — се Кость Гордієнко, сучасник гетьмана Мазепи. Він один серед усієї старшини найближше узяв собі до серця і зрозумів автономічні забаги Мазепи. Він бачив, що гетьман бажає дати Україні самостійність, пригорнув до нього і до самого кінця підтримував ся його із усім запорожським військом. Тоді як українські козаки і посполиті покинули Мазепу, одно Запорожжє лишило ся йому вірним.

Така демонстрація не обійшла ся без репресалій від російського уряду. Ще не скінчила ся полтавська кампанія, як Петро I. пі-

слав військо зруйнувати Січ. Сильний відділ під проводом Яковлева пішов, зруйнував Стару Січ і оголосив, що Запорожжє касуєть ся. Запорожцям, що були під той час у шведському війську, не можна було тепер вернутись до дому. Їм доводилось дбати самим про себе. Гордієнко зробив умову із кримським ханом, і той дав Запорожцям землю у своїй державі.

Таким робом від року 1709. до 1734. Запорожці живуть на кримській території, — в нинішнім дніпрівським повіті Таврійської губернії. Се так звана Січ в Альошках. Становище Запорожців було тут дуже трудне; раз через те, що земля була погана, що вони опинили ся дуже далеко від свого краю, і таким робом не могли поповнювати своїх контингентів; по друге через те, що хан вимагав від них за помози в війнах, які для Запорожців не мали жадного інтересу. Так хан посилав їх, як своїх голдівників, приборкувати на Кавказі иньших своїх підданців, Кабардинців наприклад. Через те Запорожці при першій нагоді вернули ся назад.

Стало ся те в трицятих роках ХVІІІ. віку підчас війни Росії із Туреччиною, коли Мініх, бажаючи покорисгуватись готовим запорожським військом, завів переговори з Запорожцями, пообіцяв дарувати їм амнестію

і повернути їм усі землі, які вони мали перед Петром І. Згоду уложено і року 1734. Запорожжє відновило ся: засновано Нову Січ, кілька кільометрів дальше від Старої.¹⁾

Становище Запорожжя тепер було гірше вже, ніж в XVII. в. Після Петра завдяки його реформам російська держава зміцніла, і тепер Запорожжю не можна вже було користувати ся такою свободою, яку воно мало ранійш. Запорожжє віддано під уряд київського генерал-губернатора, котрий мусів контролювати його і стежити за тим, що там діяло ся. За сей період існування Нової Січи (1734—1775) головну рису в життю Запорожців становлять відносини Запорожців до гайдамаччини. Від утисків шляхти селяни почали тікаги на запорожські степи і там організували гайдамацькі ватаги. Тимчасом російський уряд вимагав від Запорожців, щоб вони не сьміли помагати гайдамакам. Запорожці ніби і виганяли гайдамаків од себе, а тимчасом потай були головними керівниками гайдамацьких рухів.

У другій половині XVIII. віку Запорожжє доживало вже свого віку.

¹⁾ Тепер там велике село Покровське катеринославської губернії.

Справді по своїй конструкції воно було дуже ненормальне військове братерство з того часу, коли головне завдання, вести боротьбу з Турками та Татарами, усувалося, а власне через те, що зі всіх сторін Запорожжя землі переходили під кормигу Росії. До Запорожжя не лежала велика територія, але ж воно не колонізувало своїх земель і в цьому його найголовніша хиба. Се зрозумів добре останній кошовий **Петро Кальнишевський**, чоловік дуже розвинений. Він побачив, що далі жити у такій архаїчній формі Запорожжю не можна вже було, і дуже заповідно взяв ся до колонізації земель. Всіх селян, що тікали на Запорожжє, він не записував до реєстру, а давав їм землі. Тепер еміграція з Польщі і України прибрала ще більші розміри. За 10 літ свого старшинування Кальнишевському повело ся заселити кількасот сіл. Нарід дуже охоче біг сюди через те, що землі роздавали ся дурно.

Усі поселенці були під протекторатом Запорожжя. Се поселення носить сліди промислової і дуже культурної колонізації. В кождім селі коштом січового скарбу заводив Кальнишевський церкву та школу. Коли заведено в Росії земство, то його статистичні досліді показали, що в Катери-

нославщині за часи Запорожжя шкіль було в троє більше, ніж тоді. Російська політика не могла допустити такого розвою Запорожжя. Уряд сам став заводити кольонії на землях, які Запорожці уважали за свою власність. Кальнишевський бачив, що уряд утворював сербські і слобідські кольонії біля Єлисаветграду, а за ними німецькі. В сім він угадував смерть для Запорожжя, добре розуміючи, що де далі, тим більш землі буде російський уряд відіймати у Запорожців і віддавати її своїм кольоністам. Тоді Кальнишевський поспробував нових комбінацій, а власне — скористуватись сучасною Коліївщиною. Він думав, що від Польщі, держави під той час зовсім безсильної, дуже легко буде відділити Правобережну Україну. Тоді із Запорожжя і України можна буде утворити цілком самостійну державу.

Але-ж російський уряд зрозумів його пляни. Російські розвідачі, догледівши, до чого йде, донесли про се київському генерал-губернаторові Румянцеву. Наслідком сього було те, що російські війська, які стояли того часу в Польщі, зараз же покинули боротьбу із конфедератами і почали присмиряти Коліївщину. Після того уряд рішив ся зруйнувати Запорожжє. Довело ся тільки відрочити роз-

праву на кілька літ, поки Москва не справила ся з власними непорядками, — з Пугачовським бунтом та турецькою війною. Через сім років проти Запорожжя виряджено корпус під проводом генерала Текеллі, родом Угра. Він оточив Запорожжє військом і викликав запорожську старшину ніби то на раду. Старшина, нічого не прочуваючи, поїхала, та більше вже не вернула ся. Її одвезено до Петербурга, звідти без суду порозсилено її по Сибірі в Якутську та Іркутську області, а Кальнишевського заслано у Соловецький монастир, тогочасну політичну тюрму. Тут він 26 років (1775—1808) просидів у зробленій у стіні халабудці, яка мала чотири кроки вдовж і два вшир. Випустили його тільки після маніфесту Олександра І., але-ж він не схотів уже вертатись і не забаром умер там, постригши ся в ченці.

Після царського указу Запорожжє скасовано, а Запорожцям дано на волю одно з двох: вертатись до дому, або вступати у кінні полки пікінерів. Так частина їх і зробила. Друга частина, не бажаючи покорятись волі уряду, не розійшла ся а, випросившись ніби то на рибальство, пішла на Лиман, а звідти втекла в Туреччину. Тут сі Запорожці заявили султанові, що бажають жити під його владою. Султан вдовольнив їх

просьбу і дав їм землі в Добруджі, де вони і заснували нову Січ (Задунайська Січ).

Від того часу, як скасовано Запорожжє, проминуло декілька часу, коли запорожське військо знову стало потрібним російському урядові. Патьомкін побачив, що трудно вести боротьбу з Турками без людей, які добре знають південні степи і способи, як вести боротьбу з Турками та Татарами. Для того, задумавши відновити запорожське військо, він об'явив про се указ, і зараз же з'явилася сила охочого люду. Вони зав'язали Бужське козацьке військо. (1787.) Звалося воно так через те, що одержало для селитьби не старі запорожські землі, які тоді пороздаровував російський уряд, а землі між Дністром а Бугом. Підчас сієї турецької війни відво-йовано новий шмат земель,¹⁾ так званий очаківський пашалик. Сі землі і пообіцяно ново-сформованому війську. Та хоч бужське військо принесло велику користь Росії у сій війні, взяло фортеці Кінбурн, Хаджибей і т. и., за-триматись довго на бужській території йому не довелося. Скоро в Петербурзі почули, що завойовано очаківський пашалик, зараз же придворні почали випрошувати собі у цариці

¹⁾ Сучасні повіті: одеський, тираспольський і ана-ніївський.

там земель. Таким робом Патьомкін опинився в трудному становищі, пообіцявши раніше сі землі козакам. Тоді він випросив для козаків інші землі, відвойовані у кримських ханів, між річками Єю і Кубаню, на східному березі Азовського моря. Сетак звана Кубанська земля. Козаки згодилися на сю пропозицію, оселилися там (1793) і стали відомі під назвою **Чорноморських козаків**, які в різних перипетиях прожили до нашого часу. У них виробилися зовсім нові способи життя. Замість курінів козаки поділилися на станиці, се-б то на села, в яких стали жити вже вкупі зі своїми сім'ями. У своєму внутрішньому життю вони залишили військовий лад і обов'язалися тільки давати певний контингент на війну.

Оскільки сей устрій був приємний народові, знати з того, як швидко збільшувалося число Чорноморців. За першого кошового Головатого їх було 6.000 чоловік, а після того їх число дійшло до 200 тисяч.

Такий приріст не міг бути нормальним. Він явився наслідком того, що на Чорномор'є стали тікати кріпаки із цілої України. Де далі, тим більш скорочувалася краєва автономія: отамана і всю старшину не вибирали, а став їх незабаром іменувати уряд. З початку царювання **Олександра II.** в Чорномор



Чорноморський козак із перших часів.

царювання Олександра II. військо се скасовано і станиці його переведено на східний беріг Чорного моря. Там сі козаки дістали оселі між Анапою і Сухум-Кале.

Є ще третє козацьке військо, дуже оригінальне, засноване далеко пізнійш, зовсім незалежно від Запорозжя.

З давніх часів область Терека на Кавказі переповнена козаками. Ще в XVI. віці багато рязанських козаків стало тікати на південь, коли Москва заволоділа рязанським князівством. Сі козаки довго десь пропадали по степах, і тільки в XVI. віці, коли Росія почала завойовувати Кавказ, знайшли їх у Кабардинській землі. Се так звані Гребенські козаки. Окрім них там живуть іще Кізлярські і Моздокські козаки, але-ж західний куток Терської області, а власне влади-кавказький округ, займають козаки українського походження, які попали туди ось з якого приводу.

Року 1831. підчас польського повстання московський уряд звелів сформувати два козацькі полки з Полтавців та з Чернігівців. Коли полки сі повернули після того, як повстаннє втихомирено, малоросійський генерал-губернатор кн. Репнін, не відпустив їх до дому, а держав при собі, часто наглядав над ними, муштрував їх і любив слу-

хати їх пісень. За царювання Миколи І. на сього генерал-губернатора дивились як на чоловіка, що придбав собі великі симпатії в Українців, і уважали його мало не за сепаратиста, тим більш, що він був унуком останнього гетьмана, Розумовського. З приводу того, що він не розпускав сих полків, на нього зроблено донос цареві, що ніби він хоче зробитись гетьманом.

В Стародубі явив ся від царя флігель-ад'ютант, заарештував генерал-губернатора, а козаків сих зараз же відправлено на Кавказ на війну з Черкесами. Через кілька літ сі козаки просили дозволу повернути до дому, але-ж їм звеліли там лишитись і завести свої оселі. На сі оселі прийшов указ дати стільки землі, скільки козаки самі захотять. Усі козаки були нежонаті, бо пійшли в військову службу зовсім молодими ще парубками. Через те вони відповіли урядові, що їм трудно селитись, не маючи сім'ї. Тоді уряд звелів по числу козаків зробити набір дівчат серед державних хліборобів полтавської і чернігівської губернії. Дівчат пригнано на Кавказ, і козаки з ними передружили ся. З того і повстали українські станиці серед Терського війська.

Таким робом народні пісні і оповідання про дівочий набір — не легенди і мають правдиву історичну підставу.

КІНЦЕВІ УВАГИ.

Що таке національність. — Етнографічна національність. — Відроджене України в ХІХ. в. — Висновки на будуче.

Під кінець уважаю не зайвим, сказати кілька слів про новішу історію України, про період відродження української національності. Я не буду зупинятись на фактах, — вони всім відомі: зроблю тільки коротку характеристику цього періоду.

У всесвітній історії ХVІІІ. віку характерну рису складає відродження народів, які були до того часу загнані, пригнічені, а тепер почували право на своє національне життя. Нема такого кутка в Європі, де би не підіймались пригнічені народи, дбаючи про те, щоб розвинути свою самосвідомість і здобути собі право: жити і розвивати ся по своїй волі.

Про те, що визначає слово національність, є дві діаметрально супротивні теорії. Перша теорія найбільш прищипляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність — се те, що складає державу. Се державно-національна теорія. Друга теорія, якої держать ся переважно

німецькі, англійські, італіянські вчені, — так звана етнографічна. Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом по сій теорії національність виробляється самою природою, а не державою.

Дуже рідко трапляється так, щоб етнографічні межі сходилися з державними. Серед усіх європейських держав можемо вказати тільки на три такі приклади: Португалія, Скандинавські держави, Голландія. В інших державах бачимо дві появи. Часто трапляється так, що національність розпадається на декілька держав. Ті частини нації живуть зовсім окремим життям, але-ж не гублять своєї національної єдності. Так напр. Італійці до недавня розпадалися на вісім держав, німецький нарід розпадався на 38, тепер на дві, з все-ж вони не згубили національної єдності. Ще частіше трапляється так, що в одній державі живе кілька національностей. Тут одна національність складає звичайно більшість і, користаючи з цього, дбає про те, щоб привподобити до себе народности менш численні. Так у Австрії ми зустрічаємо конгломерат 15 або 16 народніх типів. Коли поглянемо на Росію, то, не збільшуючи, можемо сказати, що у ній живе майже 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх до 40. Таким робом найчастіше межі етнографічні а державні не сходяться.

Нам доведеться говорити тільки про етнографічну національність, бо, само собою розуміється, в національному відродженню

річ іде не про відродження державної нації а етнографічної. Містить ся се відродження ось у чому. Кожда етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби. З сього погляду і ведуть боротьбу всі народності. Такий рух на заході Європи подибуємо ми у Провансальців, у Басків, Італійців і т. и. Не будемо говорити про західню Європу, а звернемо увагу тільки на Славянщину. Тут справу культурного відродження розпочали Чехи, від них перейшла вона й до других Славян і скрізь мала таку саму форму. З початку заходять ся коло сього поодинокі люди, де далі круг їх росте, вони починають згруповувати ся, нарешті пристає до них і народня маса, а після того вони вже й добивають ся прав на самостійне культурне життя. Усі ці стадії, принаймні перші, переходить і Україна. Рух також починаєть ся від поодиноких людей. З одного боку в Полтаві, в кінці XVIII. віку починає такий рух Котляревський, котрий перший у своїх творах звертаєть ся до народу в його рідній мові. Де далі, тим більш талановитих людей прибуває до сього руху. В 30-х роках XX. віку збираєть ся вже коло Квітки-Основ'яненка ціла група людей-націоналістів у Харкові, де був під той час осередок культурного життя України. Разом з тим з'являєть ся слабійша купка і в Ніжині коло Гребінки. Далі 1847. року засновуєть ся вже в Києві Кирило-Методіївське братство. Се перша група людей,

яка по при культурні завдання мала й політичний напрямок, висловлений, правда, дуже слабо і неясно.

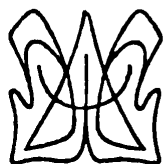
Як відомо, всі сі почини стривають перепони з боку державних органів, котрі думають, що сей рух загрожує існуванню держави.

Разом із рухом на Україні, трохи тільки пізнійш, з'являється такий самий рух і в Галичині. Починає його купка людей з Маркіяном Шашкевичем на чолі, яка в трицятих роках видає на рідній мові „Дністрову Русалку“. Трохи пізнійш, коли обставини покрасшали, до них прилучається і народній рух. Австрійський загальний рух року 1848. хоч і дуже слабо, а все-ж таки відгукнувся і на Русинах. Уведення в державі конституційного ладу відкрило можливість і нашим землякам, вести боротьбу за свої національні права, і від науки і самопізнання їх залежати не те, чи ранійш, чи пізнійш вони візьмуть своє.

Без жадного сумніву у нас добуття національних прав пізнійш трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народів права культурно-національного життя. Уряд тоді зрозуміє свою помилку, що не можна жадними силами змінити типу людини, ні фізичного, ні морального. Коли ми тепер і стрічаємо перепони,¹⁾ то на

¹⁾ Автор має на думці всі утиски російського уряду над українським народнім рухом, а передусім варварський указ з 1876. р. (lex Juzefowicia), яким заборонено українську літературу в межах Росії. Що авторова правда—показують події нинішніх часів, коли вже впали потрохив Росії кайдани з українського слова.

них треба дивитись як на історичне пережиттє. Нарід може від сильних утисків змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духових. Ірляндці у сьому можуть служити найкрасшим зразком: се справжні мученики за свою національність. Серед національної боротьби Ірляндців з Англічанами трапляли ся такі факти, що за тримання у себе вчителя Ірляндця або ірляндського попа засуджували Англічани на смерть. І чого-ж Англічани домогли ся, промучивши Ірляндців мало не 700 років? Тільки того, що три червертини Ірляндців перемінило свою мову на англійську. За те вони нажили в Ірляндцях непримирених ворогів, а національний тип Ірляндця і без сїєї зверхньої ознаки лишив ся той самий. Таким робом великою помилкою буде думати, що національність залежить виключно від мови: національність обхоплює всі функції душі чоловіка.¹⁾



¹⁾ Гл. зам. Вводу ст. XII.



Загальна Бібліотека.

Кожде поодиноке число коштує 30 сот. Кождий томик елеганcko брош. можна набути окремо.

До тепер появили ся отсі томики :

- 1—6. Б. Лепкий : Начерк історії української літератури (до нападів Татар).
7. Ів. Левицький-Нечуй : Запорожці.
8. Ля-Фонтен : Байки (з 4 образками).
- 9—11. Карпенко-Карий : Суєта (зі вступом Б. Лепкого)
- 12—14. Літературні характеристики укр. письменників : І Іван Франко (Поезії) нап. А. Крушельницький.
- 15—16. С. Руданський : Сьпівомовки (зі вступом Лепкого).
17. М. Вовчок. Девять братів і десята сестра Галя.
- 18—20. Ахеліс. Начерк социольогії.
21. Д. Н. Мамин-Сибіряк : Чутлиа совість.
- 22—23. Фрідріх Ніцше : Так мовив Заратустра. Часть І.
- 24—25. Фрідріх Ніцше : Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
- 26—27. Юрій Кміт. В затінку й на сонци.
- 28—29. Збірник Народних пісень і дум.
- 30—33. Чайківський. Всесь. Істория І. Старинна Істория.
34. Кіплінг : От собі казочки (з двома ілюстр.)
- 35—36. Кіплінг : От собі сторійки (з трома ілюстр.)
37. Берзон : Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. Ніцше : Так мовив Заратустра Ч. ІІІ.
40. Байки Езопа (з чотирма ілюстрациями).
- 41—43. В. Барвінський : Скошений цвіт, повість.
- 44—47. Др. І. Раковський : Психологія:
48. Андреев Л. Три оповіданя.
- 49—50. Карпенко-Карий : Хазяїн, Комедія.
51. Вовчок : Сестра, Козачка, Чумак (оповіданя).
52. Б. Бернзон : Понад сили, (Драма).

- 53—56. Чайківський: Всесвітня історія II. (середні віки)
 57—59. Ніцше: Так мовив Заратустра ч. IV. (кінець).
 60. Марко Вовчок: Від себе не втечеш, (оповідання).
 61—62. Г. Ібсен: Будівничий Сольнес, Драма.
 63—64. Гоголь. Тарас Бульба, повість з ілюстр.
 65. Руданський. Цар-соловей. Казка.
 66. Молієр: Лікар-Шуткар, жарт в 1 дії.
 67. Котляревський: Наталка Полтавка, укр. опера.
 68—72. Чайківський: Всесвітня Історія III. Нововічна.
 73—74. Николишин: Розладде. (Драма).
 75. Вовчок: Кармелюк, Невільничка, (оповідання).
 76—77. Геновефа, опов. (з образк.)
 78. Куліш: Оріся. — Дівоче серце. Січові гості.
 79. Ольга Кобилянська: Некультурна (новеля).
 80. Мелянхолійний валець.
 81—84. Франце: На білих скалах, повість.
 85—86. Л. Толстой: Живий Труп Драма.
 87—91. О. Барвіньський: Образки з розвитку Русинів.
 92. Яричевський: Княгиня Любов. Драма.
 93. Вовчок: Сон, Одерка, Чари, Ледащиця.
 94—98. Б. Лепкий: Начерк іст. україн. літер. Книжка II.
 99. Вовчок: Інститутка.
 100—103. В. Антонович: Коротка історія Козаччини.



ДАЛЬШІ ТОМИКИ В ДРУКУ.



Кожний томик можна набути також в гарній картоновій оправі. Тоді коштує дорозше о 20 до 40 сот.

Гроші треба висилати наперед.

З друкарні А. В. Кисілевського і Ски в Коломиї.